

Hanefî Fıkıh Yazıcılığında Hâşiye Geleneği: Ahîzâde'nin Zahîratü'l-Ukbâ Adlı Eseri Örneği*

Şevket TOPAL**

Seyit BADIR***

Atıf/Cite as: Topal, Şevket-Badır, Seyit. "Hanefî Fıkıh Yazıcılığında Hâşiye Geleneği: Ahîzâde'nin Zahîratü'l-Ukbâ Adlı Eseri Örneği". *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 21 (2022), 124-157.

Öz: Klasik telif türleri umumiyetle bir metin üzerine yapılan çalışmalarla gelmiş ve gelişmiştir. Bu bağlamda esas alınan metnin niçin tercih edildiğinin birçok sebebi vardır: Kısallığı, dil itibarıyla muhkemliği, ders kitabı olması, kolay ezberlenebilirliği, müellifinin ilmi kuvveti, kutsallığı veya bereketli kabul edilmesi bunlar arasındadır. İlim anlayışı, geleneği sürdürme, hoca-talebe münasebetleri gibi başkaca etkili unsurlar da bu çerçevede değerlendirilebilir. Bu sebeplerden hareketle metinler üzerine şerh ve hâşiye türü eserler kaleme alınmıştır. Bu makalemizde hâşiye kavramı üzerinde durulduktan sonra kısaca Ahîzâde'nin hayatı ve ilmi kişiliğinden bahsedilecektir. Makalenin devamında ise Zahîratü'l-ukbâ adlı eserin tanıtımı yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Ahîzâde, Sadrüşşerîa, Zahîratü'l-ukbâ, Şerhu'l-Vikâye, Hâşiye.

Annotation Tradition in Hanafi Fiqh Writing: The Example of Ahîzâde's Zahîratü'l-Ukbâ

Abstract: Types of classical copyright have been generally shaped and developed through various studies on a text. There are numerous reasons for taking into account the text concerned, including its briefness, linguistic excellence as well as its many characteristics such as its usage as textbook, its mnemonic structure, the scientific strength of its writer, its holiness and plentifulness. It is also possible to incorporate other crucial reasons into this list, e.g. scientific approach, conventional maintenance, relationships between scholars and students. All

* Bu çalışma Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü'nde Prof. Dr. Şevket TOPAL danışmanlığında Seyit BADIR tarafından hazırlanan doktora tezinden üretilmiştir.

** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye, sevkettopal@erdogan.edu.tr, ORCID: www.orcid.org/0000-0001-8628-2800

*** Doktora Öğrencisi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rize, Türkiye, seyyit1977@hotmail.com, ORCID: www.orcid.org/0000-0002-4187-2556

these reasons have enabled scholars to prepare expositive and annotative studies. In this study, the notion of annotation is initially scrutinised. Subsequently, Ahizâde's life and his scientific identity will be explained in a brief manner. The article will then turn its attention to his work entitled 'Zahîratü'l-ukbâ'.

Keywords: Islamic Law, Ahizâde, Sadrüşşerîa, Zahîratü'l-ukbâ, Şerhu'l-Vikâye, Annotation.

في تأليف الفقه الحنفي تقليد الحاشية: مثل كتاب ذخيرة العقبي لأخي زاده

الخلاصة: ظهرت أنواع المؤلفات القديمة بشكل عام، ونطورت مع العمل على المتن. في هذا السياق، هناك أسباب عديدة لترجيح المتن. ومن بينها: قصره، وإحكامه لغوياً، وكونه كتاباً تدريسياً، وسهّل الحفظ وقوّياً مؤلفه علمياً، أو قدسياً، أو قبوله مباركاً. يمكن أيضاً تقييم العوامل المؤثرة الأخرى مثل فهم العلم، واستمرار التقليد، والعلاقات بين المعلم والطالب في هذا الإطار. بناءً على هذه الأسباب، تمّ تأليف الشرح والحاشية على المتن. في مقالنا هذه، بعد التركيز على مفهوم الحاشية، سنتحدث بإيجاز حياة أخي زاده (ت. 905/1500م) وشخصيتها العلمية. في تكملة المقالة، سيعرّف كتاب أخي زاده المسمى بذخيرة العقبي في شرح صدر الشريعة العظمى.

كلمات مفتاحية: الفقه، أخي زاده، صدر الشريعة، ذخيرة العقبي، شرح الوقاية، الحاشية.

GİRİŞ

Fıkıh ilmi kaynak bakımından çok geniş bir külliyata sahip olup bu külliyyatın bir kısmı te'lif diğer bir kısmı da şerh ve hâşiyelerden oluşmaktadır. En genel anlamda te'lif eserlerin daha iyi anlaşılması ihtiyacı şerh ve hâşiyelerin yazılmasına sebep olmuştur. Bu bağlamda Hanefî Mezhebi içerisinde de çok geniş bir şerh ve hâşiyeye edebiyatı meydana gelmiş ve bu eserler ilim adamları tarafından da okuna gelmişlerdir. Hanefî fakihî Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye* isimli eseri üzerine Ahizâde'nin (ö. 905/1500) yazmış olduğu *Zahîratü'l-ukbâ fi Şerhi Sadrişşerîati'l-uzmâ* adlı hâşiyesini bu gelenek içerisinde kaleme alınmış kitaplar arasında değerlendirebiliriz.

1. Hâşiyeye

Bu başlık altında hâşiyeye kelimesinin anlamı, hâşiyelerin tarihi, hâşiyeye yazma gerekçesi ve Hanefî fıkında hâşiyeler üzerinde durulacaktır.

1.1. Hâşiyeye Kelimesinin Anlamı

Sözlükte “doldurmak; gereğinden fazla söz söylemek veya yazmak” anlamlarına gelen **haşv** masdarından türetilmiş bir isim olan **hâşiyeye** (çoğulu **havâşî**) “söz ve yazıdaki fazlalıklar, bir şeyin kenarı, bir eserin ve yazının bulunduğu sayfanın kenarlarındaki boşluk” demektir. Terim olarak hâşiyeye, “sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not” manasında olup **hâmiş** ve **derkenar** kelimeleriyle eş anlamlıdır.¹ Bir başka açıdan ise hâşiyeye, metin ve kitap üzerine yapılmış, doğru ve yerinde anlamaya, ilmi muhafazaya, devamlılığı

¹ Tefvîk Rüştü Topuzoğlu, “Hâşiyeye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/419-422.

sağlamaya ve malumatı olabildiğince kaydetmeye dönük, fonksiyonel ve katılımcı yoğun çabaların bir ürünüdür.”² Genelde şerhlere dair yapılan açıklama, eleştiri ve ilâve tarzı notlardan oluşan eserler hâşiye, hâşiyelere dair yazılan notlar ise ta’lik/ta’likât olarak adlandırılmıştır.³

Gerek hâşiye gerekse şerh, ta’likât, tefsir vb. kelimeler açıklanmasına gerek duyulan metinler için söz konusudur. Fakat bunlar, ilgili eserin anlaşılmasını kısımlarını izah için olduğu gibi esasen kapalı olmayan konuyu daha çok vuzuha kavuşturmak, o konuda okuyucuyu daha fazla bilgilendirmek gayesiyle de yapılır. Hâşiye türü eserler metinden ziyade şerhteki bazı güç ve kapalı ifadeleri açıklama, tamamlayıcı bilgi verme ve yerine göre eleştirme amacı taşıyan çalışmalardır. Bu tür ilâvelerin daha çok ders kitabı olarak okutulan eserler üzerinde yapıldığına bakarak bunların hoca veya öğrencilere ait ders notlarının düzenlenmesi sonucunda meydana geldiği söylenebilir. Özellikle Osmanlı Devleti’nin son zamanlarında yoğun biçimde görülen hâşiyelerin bir özelliği de kelime veya cümleyi izaha “kavlühû” ifadesiyle başlanmasıdır.⁴

1.2. Hâşiyelerin Tarihi

Şerh geleneğinin İslâm öncesinde çeşitli milletlerde mevcut olduğu bilinmektedir. Bir metne açıklama yazma geleneğinin kutsal kitapların yorumuyla başladığı düşünülmektedir. Zira ilâhî mesaj ne kadar açık ve anlaşılır olursa olsun insanların bilgi ve kültür düzeyleri farklı olduğundan herkesin onu aynı şekilde anlaması mümkün değildir. Nitekim Kur’an-ı Kerîm “mübîn” (apaçık) sıfatıyla nitelendiği halde bir kısım âyetler başka âyetlerle tefsir edilmiştir. Hz. Peygamber’in hadisleri de yerine göre Kur’an’ın lafzını veya mânasını açıklar mahiyettedir.⁵

İslâm dünyasındaki şerh ve hâşiye geleneğinin ilk dönemlere kadar uzandığı, daha sonra özellikle Memlûkler ve ardından Osmanlılar zamanında yaygınlaştığı görülmektedir. Hz. Peygamber’in Kur’an’daki bazı meseleleri tefsir etmesi, az bilinen kelimelerin manalarını ve Kur’an hükümlerini açıklaması İslâm kültüründe şerhin başlangıcı kabul edilebilir.⁶

Şerh ve hâşiye yazımının Memlûkler ve Osmanlılar döneminde başlayıp devam ettiği, bu dönemlerin ilmî ve fikrî bakımdan duraklama ve gerilemeyi temsil ettiği

² İsmail Kara, Şerh ve Hâşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm’ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi? Türkiye 4. Dini Yayınlar Kongresi, (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), 63.

³ Sedat Şensoy, “Şerh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/555-558.

⁴ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 16/419-422.

⁵ Topuzoğlu, “Hâşiye”, 16/419-422.

⁶ Şensoy, “Şerh”, 38/555-558.

söylenmekte, şerh ve hâşiye yazarların çoğunun eski Arap üslûbuna tamamen hâkim olmadıkları, edebî seviye bakımından yetersiz kaldıkları, hatta bazılarının gramer hataları yaptığı iddia edilmektedir. Buna karşılık şerhlerde görülen zorlukların büyük ölçüde ele alınan konulardaki derinleşme dolayısıyla ortaya çıktığı söylenmekte, ayrıca ilim adamlarının zor meseleleri anlama ve çözme becerileriyle diğerlerinden ayrıldıkları, bunun kusur değil üstünlük sayılması gerektiği de belirtilmektedir. Bazılarınca ilmî bakımdan gerileme devri diye nitelendirilen şerh döneminde birçok büyük ilim adamının yetişmiş olması bu görüşün isabetsizliğini ortaya koymaktadır. Bu devirde yazılan eserlerin pedagojik kurallara uymadığı şeklindeki görüş de haksız bulunmakta, metin, şerh, hâşiye ve ta'lik sıralamasıyla yapılan eğitimin tedricilik yöntemi çerçevesinde ele alındığı ifade edilmektedir.⁷

1.3. Haşiye yazma gerekçesi

Birçok şerh ve hâşiye dibacesinde yer alan; *“alim bir dostumun/talebelerimin/bu kitabı okuyanların/meslektaşlarımın/devlet adamının...bu metnin/bu kitabın meselelerini açmam, zor/muğlak kısımlarını açıklamam, istilahlarını tarif etmem istikametindeki ısrarlı arzularını yerine getirmek için bu eseri telif etmemi istemeleri”* mealindeki sözler, şerh ve haşiyelerle eğitim süreçleri, hoca-talebe münasebetleri, ilim meclisleri arasındaki doğrudan ve besleyici ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.⁸

İbn Haldûn (ö. 808/1406) haşiye yazılmasının sebebini, daha önceki teliflerin muğlak ve anlaşılmayan ifadelerini beyan etmek, hatalarını tashih ederek sonraki metinlerin doğru olmasını sağlamak şeklinde ifade etmiştir.⁹ Hâşiye yazmaya götüren sebepler, gerekli yerleri şerh etmek, yazarın değinmediği hususları ve eksik kısımları ikmal etmek, ilgili başka görüşleri değerlendirmeye almak, konuları kategorize etmek, tenkitlerde bulunmak ve kendi görüşünü ortaya koymak¹⁰ şeklinde sıralanabilir.

1.4. Hanefî Fıkıhında Hâşiyeler

Hanefî Mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe'nin fıkıh alanında bir kitabı bilinmemekte olup görüşleri talebeleri vasıtasıyla bizlere ulaşmıştır. Özellikle Ebû Hanîfe'nin talebesi Muhammed b. Hasen eş-Şeybânî'nin derlediği, kendisinden tevâtür ve şöhret yoluyla nakledildikleri için *“zâhirü'r-rivâye”* (el-usûl) olarak anılan *el-Asl (el-Mebsût)*, *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-sağîr*, *es-Siyerü'l-kebîr* ve *es-*

⁷ Şensoy, “Şerh”, 38/555-558.

⁸ İsmail Kara, Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâmın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?, Türkiye 4. Dini Yayınlar Kongresi, 66.

⁹ İbn Haldun, Mukaddime, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018), 2, 973-974; Sezai ENGİN, Hadis Şerh Geleneğinde Haşiye ve Talikalar, (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 12.

¹⁰ Muhammet Abay, “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, (İstanbul: y.y., 2012), s. 175.

*Siyerü's-sağîr*¹¹ adlı eserler Hanefî fıkının ilk ve en güvenilir kaynaklarını oluşturmaktadır. Bazıları defalarca basılan bu eserlerden özellikle *ez-Ziyâdât*, *el-Câmi'u'l-kebîr* ve *el-Câmi'u's-sağîr* üzerine tanınmış Hanefî âlimleri tarafından yapılan birçok şerh, ihtisar ve nazım çalışmasının önemli bir kısmı yazma halinde bugüne ulaşmıştır.¹²

Sonraki dönemlerde İslam coğrafyasının genişlemesiyle birlikte mütekaddimûn Hanefî alimlerin görüşleri kitaplarda muhtasar metinler halinde derlenmeye başlanmıştır. Bazılarında yalnız Ebû Hanîfe'nin, bazılarında talebelerinin de görüşlerinin kaydedildiği bu muhtasar metinler zaman içinde birçok âlim tarafından şerhedilmiştir.¹³ Ayrıca bu metin ve şerhlere hâşiyeler yazılmıştır. Hanefî furu' fıkhu ile ilgili kaleme alınan meşhur bazı hâşiyeler şöyle sıralanabilir:

Sedîdüddin el-Kâşgarî'nin (ö. 705/1305) *Münyetü'l-musallî* adlı eserine İbrâhim el-Halebî'nin (ö. 956/1549) yazdığı *Halebî sağîr* diye bilinen şerhe Güzelhisârî'nin (ö. 1253/1837) *Hilyetü'n-nâcî* adıyla yazdığı hâşiye;

Ahîzâde Yûsuf Efendi'nin (ö. 905/1500) Sadrüşşerîa'ya ait *Şerhu'l-Vikâye*'ye yazdığı *Hâşiye-i Çelebî* diye tanınan *Zahîretü'l-ukbâ* adlı hâşiyesi;

Sâdî Çelebî'nin (ö. 945/1539) Bâbertî'ye (ö. 786/1384) ait *el-Hidâye* şerhi *el-Înâye* üzerine yazdığı hâşiyesi;

Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1006/1598) *Tenvîrü'l-ebîsâr*'ına Haskefî (ö. 1088/1677) tarafından *ed-Dürri'l-muhtâr* adıyla yazılan şerhe İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) *Reddü'l-muhtâr* adlı meşhur hâşiyesiyle Tahtâvî'nin (ö. 1231/1816) aynı şerhe hâşiyesi;

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm* adlı eserine Vânî Efendi (ö. 1096/1685) ve Azmîzâde Mustafa Hâletî'nin (ö. 1040/1631) hâşiyeleridir.

2. Şerhu'l-Vikâye

Şerhu'l-Vikâye, Burhânüşşerîa'nın (VII-VIII/XIII-XIV yüzyıl) torunu Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) için telif ettiği *el-Vikâye*'nin şerhidir. Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) daha önce *en-Nukâye* adıyla ihtisar ettiği bu eseri oğlu Mahmûd'un isteği üzerine şerh etmeye başlamış, ancak onun vefatından sonra tamamlayabilmiştir. Medreselerde okutulan

¹¹ İmam Muhammed'in bu adla anılan eserinin varlığı tartışmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyyüp Said Kaya "Zâhiru'r-rivaye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/101.

¹² Ahmet Özel, "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/21.

¹³ Özel, "Hanefî Mezhebi", 16/21.

temel eserlerden biri haline gelen şerh üzerine pek çok hâşiye, ta'lik ve risâle yazılmıştır.¹⁴

Şerhu'l-Vikâye üzerine yapılan bazı haşiyeler:

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Alâüddîn Alî b. Muhammed b. Mes'ûd el-Bistâmî eş-Şahrûdî Musannifek'in (ö. 875/1470) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Hasan Çelebi'nin (ö. 891/1486) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Ya'kup Paşa'nın (ö. 891/1486) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Muhyiddin Muhammed Niksârî'nin (ö. 901/1495) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Muhyiddin Mehmed Hatibzâde'nin (ö. 901/1495) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Zahîratü'l-ukbâ

Ahîzâde/Ahî Çelebî Yusuf b. Cüneyd et-Tokâdî'nin (ö. 905/1500) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Kutbuddin el-Merzîfonî'nin (ö. 935/1528) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

Arap Çelebî'nin (ö. 950/1543) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.

Haşiyetü Şerhi'l-Vikâye

İsâmüddin el-İsferâyînî'nin (ö. 951/1544) *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yazdığı haşiyedir.¹⁵

¹⁴ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2020; Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac, *Mukaddimetü Müntehe'n-nükâye*, 1/75-84; Özen, "Sadrüşşerîa", 35/427-431; Özel, *Haneî Fıkh Âlimleri*, 132-135.

¹⁵ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/2020; Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac, *Mukaddimetü Müntehe'n-nükâye*, 1/75-84; Özen, "Sadrüşşerîa", 35/427-431; Özel, *Haneî Fıkh Âlimleri*, 132-135.

3. Ahîzâde'nin Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Bu başlık altında Ahîzâde'nin (ö. 905/1500) yaşadığı çağ, ilmi hayatı, hocaları, öğrencileri ve eserleri hakkında özet bir şekilde bilgi verilecektir.

3.1. Yaşadığı Çağ

Ahîzâde, Osmanlı Devleti yükselme devri âlimlerinden olup Fatih Sultan Mehmed (ö. 886/1481) (1451-1481) ve II. Bayezid (ö. 918/1512) (1481-1512) dönemlerinde yaşamıştır. Bu dönem kendisi için önemli avantajlar sağlamıştır. Zira devletin başında Fâtih Sultan Mehmet gibi ilmi ve âlimi himaye eden bir yönetici bulunmaktaydı. Fatih Sultan Mehmet, Arabistan ve İran'da devrinin büyük âlimlerini kendi ülkesine getirtmeye çalışmıştır. Çünkü kendi ülkesindeki ulemâ bir Acem veya Arap ulemâsı düzeyinde değildi. Bu da cihan imparatoru olan Fatih'i üzmekteydi. Genellikle yabancılara karşı Hocazâde'yi (ö. 893/1488) örnek gösterirdi. Bu hususta eli çok geniş değildi.

Fatih Sultan Mehmet, İstanbul'un fetihinden sonra oradaki sekiz kiliseyi medrese (Zeyrek Medresesi) haline getirdi. Ayrıca Ayasofya medresesini açtı. Fatih Camii Külliyesi olarak 875/1470'de ünlü Sahn-ı Semân medreselerini yaptırdı. Fatih, medreseleri bizzat kendisi teftiş eder, orada okutulan dersleri dinler ve başarılı gördüklerine çeşitli ödüller verirdi. Bunun yanında saray içerisinde, sefer esnasında hatta sünnet düğününde bile ilmî tartışmalar yaptırırdı. Fatih devrinin en büyük âlimleri arasında Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Molla Gürânî (ö. 893/1488), Molla Yegân (ö. 865/1461 civarı), Hızır Bey (ö. 863/1459) ve Hocazâde Muslihuddin (ö. 893/1488) ilk akla gelenlerdir. Bu dönemde fıkhıta Molla Hüsrev, tefsirde Molla Gürânî, kelâmda Hocazâde bütün İslâm âlemince makbul olan eserler yazmışlardır. O dönemde yetişmiş seçkin ilim ve idare adamlarının çoğu bunların talebeleridir. Bu çalışmada konu edilen *Ahîzâde* de Molla Hüsrev'in öğrencilerindedir.¹⁶

Ahîzâde, eserinin mukaddimesinde yaşadığı bu dönemle ilgili önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu dönemle ilgili olarak fıkhıta yetkin olmanın küçümsendiğini felsefecilere ve onların kitaplarına değer verildiğini ancak en muteber fıkıh kitaplarının bir dinara hatta bir dirheme bile satılmadığını ifade ederek Fatih Sultan Mehmed Han (ö. 886/1481) dönemine eleştiri getirmektedir. Bu dönemden sonra II. Bayezid Han (ö. 918/1512) döneminde ise fıkhın tekrar değer kazandığını ve fıkıh ulemasının kıymetinin arttığını ifade ederek II. Bayezid Han'a övgüde bulunmakta ve O'na dua etmekte olduğunu görmekteyiz.¹⁷ Ahîzâde'nin bu ifadelerinin, Fatih Sultan

¹⁶ Halil İnalçık, "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/395-407.

¹⁷ Ahîzâde Yûsuf b. Cüneyd et-Tokâdî, *Zahîratü'l-ukbâ fi Şerhi sadrişşerîati'l-uzmâ*, (Kayseri: Râşid Efendi Kütüphanesi, no. 430), 1b, 2a.

Mehmed Han ve II. Bayezid Han dönemlerinde yaşamış bir alimin yaşadığı dönemi değerlendirmesi olarak önemli bir bilginin günümüze aktarımı olduğunu düşünmekteyiz.

Fatih Sultan Mehmed Han ve II. Bayezid Han dönemlerinde Osmanlı Devleti'nin merkezi sayılabilecek İznik, Bursa, Edirne ve fetihden sonra İstanbul birer ilim merkezi olarak temayüz etmiştir.

3.2. Hayatı

Yûsuf b. Cüneyd et-Tokâdî, Ahîzâde veya Ahî Çelebî olarak tanınmaktadır.¹⁸ Kaynaklarda doğum yeri ve tarihi ile ilgili bilgi yer almamaktadır. Kâtip Çelebi (ö. 1067/1657) babasının Tokat'ta imam olduğunu söylemektedir.¹⁹ Osmanlı Devleti yükselme dönemi alimlerinden olan Ahîzâde'nin hayatı ile ilgili fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Bütün eğitim hayatını Osmanlı Devleti'nde tamamlamış ve Bursa Molla Hüsrev, Edirne Haceriyye, İstanbul Kalenderiyye, Vezir Mahmut Paşa, Bursa Sultaniye ve son olarak da İstanbul Sahn-ı semân medreselerinde müderrislik yapmıştır. Ahîzâde, İstanbul'da evinin yakınında Ahîzâde Yûsuf Efendi Camii'ni yaptırarak kitaplarını oraya vakfetmiş ve Sahn-ı Semân'da müderrisken vefat edip yaptırdığı camiin haziresine defn olunmuştur. Kaynaklarda vefat tarihinin 902/1497 veya 905/1500 olduğu söylenmektedir.²⁰

3.3. İlim Tahsili ve Hocaları

Ahîzâde, Merzifon Medresesi müderrisi Ahmed b. Abdullah el-Kırımî²¹ (ö. 879/1474)'de eğitim hayatına başlamış daha sonra II. Bayezid'in hocası olan Molla

¹⁸ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 166-167; Mahmud b. Süleyman, el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, (İstanbul: Mektebetü'l-irşad, 1438/2017), 4/336-337; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1227, 2021-2022, 2043; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/223; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, (Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957), 13/286; Halit Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 1/549; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, 223-224.

¹⁹ Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428.

²⁰ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 166-167; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/336-337; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1227, 2021-2022, 2043; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/223; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13/286; Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", 1/549; Özel, *Haneî Fıkıh Âlimleri*, 223-224.

²¹ el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/222-224; Kâtip Çelebi, *Süllemü'l-vusûl*, 1/161; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 25; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/159.

Selâhaddin'de²² okumaya devam etmiş ve en son Molla Hüsrev'in²³ (ö. 885/1480) yanında eğitimini tamamlamıştır.²⁴

3.4. Öğrencileri

Ahîzâde, hayatı medreselerde ders vermekle geçmiş olan bir alimdir. Dolayısıyla böyle bir alimin birçok öğrencisi olmuştur. Ancak kaynaklar onun öğrencileri hakkında fazla bilgi vermemektedirler. Tespit edebildiğimiz öğrencileri Taşkoprîzâde'nin (ö. 968/1561) dayısı Âbid Çelebî olarak bilinen Abdulaziz b. Seyyid Yûsuf Hüseyn el-Hüseynî²⁵ (ö. 931/1524) ve Hayreddin Efendi²⁶ (ö. 950/1543)'dir.

3.5. Eserleri

Ahîzâde'nin nahiv, mantık, belâgat, kelâm, tefsir ve fıkıh alanlarında eserleri bulunmaktadır. Ahîzâde'nin bilinen eserleri şunlardır:

*Zahîretü'l-ukbâ fi şerhi Sadri's-şer'ati'l-uzmâ, Zübdetü't-ta'rîfât, (nahiv, mantık ve belâgat) Muhtasarul-Müntehabü Fetâvâ Kâdîhân, Ta'likât alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, Terceme-i Ferâiz-i Sirâciyye ve Hediyyetü'l-mühtedîn//Hediyyetü'l mehdîyyîn (kelâm).*²⁷

3.6. İlmi Kişiliği

Ahîzâde, Şerhu'l-Vikâye üzerine yazdığı *Zahîretü'l-ukbâ fi şerhi Sadri's-şer'ati'l-uzmâ* adlı hâşiyesi ile özellikle Şerhu'l-Vikâye'nin ders kitabı olarak belirlendiği Osmanlı medreseleri ve Hint alt kıtasındaki medreselerde ve ilim çevreleri üzerinde etkili olmuş bir âlim ve fakîhtir.

Taşkoprîzâde (ö. 968/1561) Ahîzâde'den devrin ilmiyle amel eden erdem sahibi alimlerinden biri diye bahsederken, Mahmud b. Süleyman el-Kefevî (ö. 990/1582) ise alim, fâzıl, ilmiyle âmil, usûl ve furu'da mütebahhir, akli ve nakli ilimlerde engin deniz, vera' sahibi zâhid, âbid sıfatlarıyla övgüde bulunmaktadır. Kaynaklar Ahîzâde'nin ilimle meşgul olan, her zaman Kur'an okuyan, fıkıh kitaplarını mütalaa

²² Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 109; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 2/176.

²³ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 70-72; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/208-215; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/219-220; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 184; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 6/328.

²⁴ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 166-167; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/336-337; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227; Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", 1/549; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 223-224.

²⁵ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 139; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 139.

²⁶ Taşkoprîzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 264; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/337.

²⁷ *Keşfü'z-zunûn*, 2/2043; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227; ez-Zirikli, *el-A'lâm*, 8/223; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 13/286; Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", 1/549; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 223-224.

eden, sahip olduğu çok sayıdaki kitabını ilim sahiplerine vakfeden hayır sahibi, faziletli bir kimse olduğundan bahsetmektedirler.²⁸

4. *Zahîratü'l-Ukbâ fî Şerhi Sadrişşerîati'l-Uzmâ* Adlı Eserin Tanıtımı ve Tahlili

Bu başlık altında Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye* adlı eseri üzerine Ahîzâde tarafından kaleme alınan *Zahîratü'l-ukbâ fî Şerhi sadrişşerîati'l-uzmâ adlı* hâşiyesinin tanıtımı ve tahlili yapılacaktır. Burada eserin tanıtımı, yazılış gerekçesi ve yöntemi verilecek, ayrıca *Zahîratü'l-ukba* adlı eser üzerinde başkalarınca yapılan çalışmalara değinilecektir. Son olarak eserin yararlandığı kaynaklara, Hanefî fıkıh literatüründeki yerine, mezhep içi tercih örneklerine ve Hanefî mezhebi haricindeki âlimlere yaptığı bazı atıflara yer verilecektir.

4.7.1. Eserin Yazılış Nedeni

Hanefî literatüründe şerhler ve hâşiyeler gibi hacimli, kapsamlı ve delile dayalı (müdellet) teliflerin yanı sıra, ana meselelere ve delillere yer vermeksizin mezhebin hâkim görüşüne kolayca ulaşmayı sağlayacak metinler de yazılmıştır. Hanefî literatüründe hem ders hem de fetva kitabı olarak kullanılan bu metinler daha sonra mütûn-i selâse/üç metin, mütûn-i erba'a/dört metin ve mütûn-i sitte/altı metin şeklinde gruplandırılmıştır. *Muhtasaru'l-Kudûrî*, *Vikâye* ve *Kenzü'd-dekâik* mütûn-i selâse'yi; *Vikâye*, *el-Muhtâr*, *Mecma'u'l-bahreyn* ve *Kenz mütûn-i erba'a'yı* ve bu beşe *el-Hidâye*'nin de ilave edilmesi ile mütûn-i sitte oluşmaktadır.

Bu metinlerden birisi olan *el-Vikâye* üzerine Sadrüşşerîa'nın yazmış olduğu şerh İslam coğrafyasında ve özellikle Osmanlı Devleti'nde asırlarca müderris, müftü ve kâduların Hanefî literatüründe mürâcaat ettikleri muteber temel metinlerden birisi haline gelmiştir. Osmanlı hukuk düşüncesinin şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip *Şerhu'l-Vikâye*, Osmanlı Devleti'nin bir nevi yarı resmi hukuku olarak kabul edilmiş ve de padişah fermanları ile ders kitabı listesinde seçkin yerini almıştır.

Osmanlı Medreselerinde okutulan temel fıkıh kitaplarından birisi haline gelen *Şerhu'l-Vikâye* üzerine Osmanlı âlimleri tarafından pek çok hâşiyeye, ta'lik ve risale yazılmıştır. Ahîzâde'nin kaleme almış olduğu ve de bu çalışmanın ana konusu olan *Zahîratü'l-ukbâ*, bu çalışmaların en önemlilerinden bir tanesidir.

Osmanlı Devleti yükselme devrinde birçok medresede müderrislik yapan ve Müderrisliği sırasında sürekli olarak okutmuş olduğu *Şerhu'l-Vikâye* hakkında övgü dolu sözler sarf eden Ahîzâde, eserin bazı yerlerinde kapalılıklar bulunduğu da

²⁸ Taşköprizâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 166-167; el-Kefevî, *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr*, 4/336-337; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227; Ünal, "Ahîzâde Yûsuf Efendi", 1/549; Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, 223-224.

kendi yazmış olduğu mukaddimede işaret etmektedir. Bu kapalılıkları ve güçlükleri ortadan kaldırmak için zamanın âlimlerinin eserler kaleme aldıklarını ancak tam manası ile muvaffak olamadıklarını ifade etmektedir. Müellifimiz kendisinin ise uzun süre *Şerhu'l-Vikâye* üzerine çalıştığını, birçok âlimden bu kitabı mütalaa ettiğini, dolayısıyla bu eserde bulunan kapalılıkları ve zorlukları çözebileceğine kanaat getirdiğini ve de bu cesaretle söz konusu kitaba hâşiye yapmaya karar verdiğini söylemektedir. Ahîzade bu hâşiyesinin sadece şerhe yönelik olmadığını, yer yer *Vikâye* metninde bulunan kapalılıkları ve yanlış anlamalara sebep olacak ifadeleri de açıkladığını ileri sürer; hâşiyesinde hiçbir şerh ve hâşiyede bulunmayan nükteler zikrettiğini de ifade eder.

Ahîzâde, insanın kemâle ermesinin ve güzel huylarla bezenmesinin ancak şer'î ilimler vasıtasıyla olacağını ve bu ilimlerin arasında helal ve haramı beyan etmesi, dünya ve ahirette saadete vesile olması yönüyle de fıkıh ilminin özel bir yere sahip olduğunu vurgular. Kendisi *Zahîretü'l-ukbâ* adlı eseri kaleme alma gerekçesini de bununla izah eder.

Ahîzâde kendi hâşiyesinin mukaddimesinde *Şerhu'l-Vikâye* hakkında övücü sözler söylemek suretiyle dolaylı yoldan kendi hâşiyesini de övmüş olmaktadır. O *Zahîra'* da şu anlama gelebilecek ifadeler kullanmaktadır: Bu eser özellikle fıkıh ilmiyle ilgilenen ve Osmanlı medreselerinde müderrislik yapan kimseler için büyük bir öneme sahiptir. Zira bir kitabın kapalı olan yerlerinin açıklanması, eksik bırakılan yerlerin tamamlanması, ihtiyaç duyulan bazı görüşlerin delillendirilmesi ve bütün bunların o ilimde yetkin bir âlim tarafından yapılması neticede bir kitabın anlaşılması için büyük önem taşımaktadır.

Kâtip Çelebî ve Abdülhay el-Leknevî eserin bu önemini belirtmek sadedinde onun hâşiyeler içerisinde benzerlerine göre daha derli toplu ve dikakte değer olduğunu zikretmenin yanında, öğrenciler arasında da yaygın bir kullanıma sahip olduğunu ifade ederler.²⁹

4.7.2. Eserin Muhtevası

Burhânüşşerîa, *Vikâyetü'r-rivâye* adlı eserini üst başlık olarak "kitap", alt başlıklar olarak "bab" ve "fasıl" şeklinde üçlü tasnif yöntemiyle kaleme almıştır. *Vikâye* şerhi üzerine çalışma yapan Ahîzade'nin de bu üçlü tasnif yöntemi üzerine çalışmasını oluşturduğunu görmekteyiz. Tahâret kitabıyla başlayıp hünsâ kitabıyla eseri bitirmektedir.

Hidâye ve *Bedâiu's-sanai'* gibi bazı Hanefî fıkıh kaynaklarında ferâiz bölümü bulunmadığı gibi *Hidâye'* nin meselelerinin özetlendiği *Vikâye'* de ve onun şerhlerinde

²⁹ Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/428; el-Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, 226-227.

de ferâiz bölümü bulunmamaktadır. Dolayısıyla *Vikâye* şerhi üzerine çalışma yapan Ahîzâde'nin *Zahîratü'l-ukbâ'*ında da ferâiz bölümü bulunmamaktadır. Bu eserlerde ferâiz bölümünün bulunmama sebebi olarak, bu alanda yazılan müstakil eserlerle ferâiz ilminin ayrı bir ilmî disiplin haline gelmiş olması söylenebilir.

Hanefî fıkıh kitaplarının tertibinde Nikâh ve Bey' (Alış-veriş) konularının yer aldığı sıra dikkat çeken bir durumdur. Tahâvî (ö. 321/933), Kerhî (ö. 340/952), Kudûrî (ö. 428/1037), Mevsilî (ö. 683/1284), İbnü's-Sââtî (ö. 694/1295) gibi fakîhler eserlerinde ibâdet konularının hemen peşinde bey' konularını işlemişler, nikâh konularını ise daha sonra ele almışlardır. Bunun gerekçesi olarak ise insanların bey'e olan ihtiyaçlarının nikah konularına olan ihtiyaçlarından daha fazla olması zikredilmiştir.³⁰ İmam Muhammed (ö. 189/805), el-Hâkim eş-Şehîd (ö. 334/945), el-Kâsânî (ö. 587/1191), el-Merginânî (ö. 593/1197), Burhanüşşerîa, (VII-VIII/XIII-XIV yüzyıl), Ebü'l-Berekât en-Neseî (ö. 710/1310), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), İbrâhîm el-Halebî (ö. 956/1549) gibi fakîhler ise eserlerinde ibadet konularının peşinde nikâh konularını işlemiş, bey' konularını ise daha sonra ele almışlardır. Bunun gerekçesi olarak ise nikâhın ibâdet konularına daha yakın olduğu, hatta nikâhlanmanın ibâdet maksadıyla bir köşeye çekilmekten daha faziletli ve nikahın peygamberlerin bir sünneti olduğu ifade edilmiştir.³¹

Eserin hâtime kısmında bu kitabı bitirmeye muvaffak kılan Allah'a hamd eden Ahîzâde, zamanın şerli insanlarından şikâyette bulunmakta ve kitabını hicri 891 yılında yazmaya başlayıp hicri 901 yılında tamamladığını ifade etmektedir.

4.7.3. Eserin Yöntemi

Ahîzâde'nin, eserini *Şerhu'l-Vikâye*'nin tasnif sistemi olan üçlü tasnif sistemine (kitap, bab ve fasl) göre oluşturduğunu az önce ifade etmiştik. Yazmış olduğu hâşiye ile amacının, Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) tanımlarını vermediği kavramların tanımlarını yapmak, eksik bıraktığı yerleri tamamlamak, kapalı geçtiği yerleri açıklamak olduğunu ifade eden müellifimiz, bu amaç doğrultusunda şârihin ifadelerini parça parça قول diyerek ele almış, elinden geldiğince açıklanmaya ihtiyaç duyulan yerleri açıklamaya, delillendirilmesi gereken yerleri delillendirmeye gayret göstermiş bazı yerlerde ise ibarenin tashihi için şârih Sadrüşşerîa'yı eleştirmekten de

³⁰ Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed el-Haddâd, *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muhtasari'l-Kudûrî*, (Kahire: Matbaatu'l-Hayriyye, 1322), 1/183; Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî, *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, (Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, t.y.), 2/3.

³¹ Ebu Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye* (Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1420/2000.), 5/3; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-kadir*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.), 3/184.

çekinmemiştir. Ahîzade'nin hâşiyeyi yazarken yapmış olduğu çalışmaların bir kısmı şu şekildedir:

4.7.3.1. Tanımları Yapılmayan Kavramları Tanımlaması

Ahîzâde, *Şerhu'l-Vikâye*'de tanımı yapılmayan bazı dini/fıkî kavramları açıklayarak hâşiyesine başlar. Bununla ilgili örnek sadedinde bazı kavramlar aşağıda verilmiştir:

Tahâret: Nezâfet (temizlik) anlamında olup mukabili *denes* (pislik) diyerek sözlük anlamını vermekte daha sonra ise tahâreti, "şer'î bir kavram olarak hakîkî veya hükûmî necaseti gidermektir" şeklinde tanımlamaktadır.³²

Farz: Sözlükte kesmek, kesin olarak hükmetmek ve takdir etmek, terim olarak ise kendisinde şüphe olmayan kesin bir delille sabit olan hükümdür. Bu tanıma göre farzın hükümü olarak özürsüz terk edenin azabı hak etmesi, inkâr eden kimsenin ise kafir olması gerekeceğini ifade eden Ahîzâde, *câhid (kâfir), müevvil olmayandır*³³ diye bir kâide bulunduğundan dolayı ictilhâdi farzlarla ilgili herhangi bir itirazın gelemeyeceğini zira müctehidlerin delillere dayanarak tevilde bulduklarını (müevvil) söylemektedir.³⁴ Müellifimiz bu bilgileri Ekmeleddin el-Bâbertî'nin (ö. 786/1384) *Hidâye* şerhi olan *el-Înâye* adlı eserine dayandırmaktadır.³⁵

Müctehit: Ahîzâde *kitabı'l-kadâ* bölümünde müctehidin tanımını yaparak onun Kur'ân, sünnet, icmâ ve kıyası bilen kişi olduğu söyler. O, müctehitlerin kendi fikirleri ile ortaya koymuş oldukları fer'î delilleri bilmelerinin şart olmadığını ve müctehidin fıkıh ilminde olduğu kadar hadis ilminde de özel yetkinliği olması gerektiğini ifade eder. Bu görüşünü muteber kitaplardan alıntılar yaparak destekler.³⁶

Eserde şârih tarafından tanımı yapılmayan birçok kavramın tanımının yapıldığını görmek mümkündür.

4.7.3.2. Eksik Kısımları Tamamlaması

Ahîzâde, Sadrüşşerâ'nın şerhinde eksik bıraktığı bazı yerleri tamamlamaya çalışmıştır. Kendisi tahâret kitabına girilmeden önce beş önemli bilginin bilinmesi gerektiğine işaret ederek, bu bilgileri ve gerekçelerini şöyle sıralamıştır:

1. *İbâdet konularının, muâmelât ve hadlerden önce zikredilmesi*. Bu tertibin gerekçesi olarak kulluk manasının ibadetlerle gerçekleşeceğini söyler.

³² Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 3b.

³³ الجاحد: من لا يكون مؤولا

³⁴ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 4a.

³⁵ Ekmelüddîn, el-Bâbertî, *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*, 1/19.

³⁶ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 197a.

2. *Namazın diğer ibadetlerden önce zikredilmesi.* Bu tertibin gerekçesi olarak namazın dinin direği olmasını zikreder.

3. *Tahâretin, namazdan önce zikredilmesi.* Bu tertibin gerekçesi olarak temizliğin namazın şartı olmasını zikreder. Ancak tahâret konularının, diğer şartlar üzerine takdim edilmesinin gerekçesi olarak özür sebebiyle taharetin düşmemesinin ifade edilmesini yerinde bulmamakta ve niyetin de şart olduğunu, özür sebebiyle onun da düşmediğini söyler. Ahîzâde, bazı *Vikâye* şarihlerinin dediği gibi tahâret konularının daha önemli olduğundan diğer şartlar üzerine takdim edildiğini söylemenin daha uygun olduğunu ifade eder.

4. *Giriş taharet kitabı (kitâbu't-tahâret) diyerek başlanması, bab (bâbu't-Tahâret) ile başlanmaması.* Bunun gerekçesi olarak kitabın, toplamak anlamında olup burada kastedilenin de bütün tahâret türlerinin ele alınması olduğunu söyler.

5. *Tahâret lafzının müfred olarak kullanılması.* Bunun gerekçesi olarak ise lâm ile marife olan çoğulda bulunan topluluk manası, tercih edilen görüşe göre iptal olunur. Dolayısıyla Ahîzâde'ye göre çoğul/cemi sigası burada gereksiz yere sözü uzatmak olacaktır.³⁷ Ancak Ahîzâde'nin bu görüşü Leknevî (ö.1304/1886) tarafından eleştirilmiştir.³⁸

Ahîzâde eserinde lügavî farklara da değinmektedir. Mesela *vudû'* / الوضوء ile *vedû'* / الوضوء arasındaki farkı *vudû'*, yüzü, iki eli ve iki ayağı yıkamak, başı mesh etmek; *vedû'* ise abdest kendisi ile alınan şey diyerek açıklamaktadır.³⁹

Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) abdestte ayakların mesh edilmesi ile ilgili herhangi bir şey söylememektedir. Ahîzâde ise abdest ayetinde geçen "أرجلكم" kelimesinin cer okunması durumunda nasb kıraati ile cer kıraatini cem etmek gerekip ayakları yıkama ve mesh etme konusunda bazı alimlerin⁴⁰ söylediği gibi muhayyerlik gerekeceği noktasında bir itirazın gelebileceğinden ve bu itiraza cer kıraatinin zâhirinin icma' ile terk edildiği ve cer okumanın ise cer bi'l-civâr⁴¹ olduğu söylenerek cevap verileceğini söylemektedir.⁴² Ancak ayetteki *أرجلكم* kelimesini İbn Âmir (ö. 118/736), Âsım'ın (ö. 127/745) iki râvisinden biri olan Hafs (ö. 180/796), Nâfi (ö.

³⁷ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 3a.

³⁸ Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî, *Ebü'l-Hasenât, es-Siâye fi keşfi mâ fi Şerhi'l-Vikâye*, nşr: Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac, ts, 130; el-Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye bi tahşiyeti Şerhi'l-Vikâye*, (nşr: Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac, ts), 1, 226.

³⁹ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 4a.

⁴⁰ Müellif nüshasının kenarında bu alimlerin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Taberî (ö. 310/923) ve Cübbâî (ö. 303/916) olduğu söylenmektedir.

⁴¹ *Ercülüküm* kelimesinin kesre okunması bir âmil sebebiyle değil, yanındaki kelimenin kesreli olmasından kaynaklanmaktadır.

⁴² Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 6a.

169/785), Kisâî (ö. 189/805) ve Ya'kûb el-Hadramî (ö. 205/821) mansûb olarak; İbn Kesîr (ö. 120/738), Âsım'ın iki râvisinden biri olan Şu'be (ö. 193/809), Ebû Ca'fer (ö. 130/747-48), Ebû Amr (ö. 154/771), Hamza (ö. 156/773) ve Halef (ö. 229/844) ise mecrûr olarak okumuşlardır.⁴³ Dolayısıyla nasb ve cer kıraatinden her birinin mütevatir ve sahih bir kıraat olduğunda herhangi bir şüphe bulunmamakta ve Ahîzâde'nin cer kıraatinin icma' ile terk edilmiş olduğunu söylemesi de yerinde olmamaktadır.

Sadrüşşerîa, abdestte boğazı mesh etmenin hükmüne değinmemektedir. Ahîzâde abdestte boğazı mesh etmenin bidat olduğunu söyleyerek şerhe katkıda bulunmaktadır.⁴⁴

4.7.3.3. Kapalı Yerleri Açıklaması

Ahîzâde, abdest âyetinin medenî olduğu konusunda icmâ' olduğunu oysa namazın Mekke'de farz kılındığını söyledikten sonra devamla şöyle der: Her iki mekân arasındaki farklı zaman dilimine bakıldığında mantıken Hz. Peygamber'in (Medine'de abdest âyeti ininceye kadar olan sürede) abdestsiz namaz kıldığını söylemek gerekecektir. Oysa bu iddiaya farklı cevaplar verilebilir. Zira Şari Teâlâ'dan bir bildirim yoksa o takdirde tıpkı cihat ve oruçta olduğu gibi abdestsiz namaz kılmak da mümkündür. Öte yandan Hz. Peygamber'in abdesti Kur'an vahyi dışında bir vahiyden (vahyi-i gayri metlûv) veya önceki şerâhatlerden öğrenmesi mümkündür. Ahîzâde bu görüşünü desteklemek için "İşte bu, benim ve benden önceki peygamberlerin abdestidir"⁴⁵ hadisini nakleder.⁴⁶

Ahîzâde, hocası Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm* adlı eserinden oldukça istifade etmektedir. Hocasının açıklama ve tahlillerini kimi zaman ismiyle kimi zaman da ismini vermeyerek eserine almaktadır. Örneğin Ahîzâde, Hz. Peygamber'in abdest ayeti inmeden önceki namazı ile ilgili tartışmalar sadedinde isim vermeden Molla Hüsrev'in (ö. 885/1480) ifadelerine yer vermektedir. Bunu kendisinin Molla Hüsrev'den aldığını yine Molla Hüsrev'in eserindeki "bu konuyu bu üslûp üzere sadece ben ele aldım" ifadelerinden anlıyoruz. Dolayısıyla Ahîzâde'nin buradaki ana kaynağı hocasının eseridir.⁴⁷

⁴³ Ebû Amr ed-Dânî, Osman b. Saîd, *Câmiu'l-beyân fi'l-kirâati's-seb'i'l-meşhûra*, thk. Mehmet Kemal Atik (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 1999/1420), 2/114-115; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Hâdî Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kirâati'l-aşr* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1997/1417), 2/168-169.

⁴⁴ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 10b.

⁴⁵ Ebû Abdillâh Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*, Thk. Şu'ayb Arnâut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 10/27.

⁴⁶ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 4a.

⁴⁷ Molla Hüsrev, *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat ts.), 1/7.

4.7.3.4. Delilsiz Yerleri Delillendirmesi

Ahîzâde, Sadrüşşerîa'nın (ö. 747/1346) abdestte başın tamamının mesh edilmesinin farz olmadığına delil olarak Mugîre b. Şu'be'nin (ö. 50/670) rivayetini meşhur hadis olarak nitelemesinin yerinde olmadığını ifade ederek bu rivayetin ahâd haber olduğunu söylemektedir. Öte yandan Ahîzâde bu hadisin haber-i ahâd olmasının İmam Malik'in görüşünün reddedilmesi ve Kitab'ın mücmelini beyân noktasında yeterli olduğunu ifade etmektedir.⁴⁸

Sadrüşşerîa, abdest ayetinin, başa mesh edilecek miktar konusunda Hanefilere göre mücmel; şafiilere göre ise mutlak olduğunu söylemektedir.⁴⁹ Hanefiler görüşlerini, "mesh" kelimesi sözlükte eli gezdirmek anlamına gelmekte olup parmakların bir veya üç tel saça dokunmasına mesh denilmeyeceğinde şüphe olmadığını ayrıca "duvara el sürdüm" denildiğinde bundan maksadın duvarın bir kısmına el sürmek olduğunu söyleyerek delillendirmektedirler.⁵⁰

Ahîzâde, şârihin abdest ayetinin başa mesh miktarı konusunda mücmel olduğunu ispat sadedinde zikretmiş olduğu bu iki delilde tartışılacak iki nokta bulunduğunu söylemektedir.

Birinci olarak hasmın, bir veya üç tel saça el sürmenin mesh sayılmayacağı görüşüne itirazı olabilir. Çünkü mesh, isabet ettirmek anlamına gelir. İsabet ise el sürmekle meydana gelir.

İkinci olarak "Yüzünüzü mesh edin"⁵¹ ayetinde yüzün tamamının mesh edilmesi nas ile değil hadislerle sabit olmuştur, dolayısıyla buradaki ayette de başın tamamının mesh edilmesinin gerekli olduğuna dair bir delil bulunmamaktadır. O halde "bâ" harfinin kaidesine göre meshin bir bölüm için gerekli olduğuna hükmedilebilir.

Ahîzâde, bu gerekçelerden hareketle ayetin mesh miktarı konusunda mücmel olduğunun sabit olamayacağını ifade etmektedir. Müellifimiz bu görüşle ilgili olarak Şeyh Bedreddin'in (ö. 823/1420) *et-teshîl* adlı eserine atıfta bulunmakta ve Şeyh Bedreddin'in bana göre doğru olan görüş, ayetin mesh mahallini tayin konusunda olduğu gibi miktarı konusunda da mücmel değil mutlak olmasıdır⁵² diye söylediğini aktarmaktadır.⁵³

⁴⁸ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 7a.

⁴⁹ Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 1/14.

⁵⁰ Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 1/14.

⁵¹ en-Nisâ, 4/43.

⁵² Şeyh Bedreddin, *et-Teshîl Şerhu Letâîfi'l-işârât*, thk. Mustafa Bülent Dadaş, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2019), 1/87.

⁵³ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 7a, 7b.

4.7.3.5. Sadrüşşerîa ve Diğer Alimlere Eleştirisi

Ahîzâde, abdest âyetinde iltifât sanatının⁵⁴ olduğunu söyleyen Ebu'l-Berekât en-Nesefî'yi (ö.710/1310)⁵⁵ eleştirmekte ve âyette iltifat sanatının bulunmadığını söylemektedir.⁵⁶ Ahîzâde'nin bu eleştirisinde Kıvâmuddin el-Ka'kî (ö.749/1348), Kıvâmuddin el-İtkânî (ö.758/1357) ve el-Bâbertî'den (ö.786/1384) istifade ettiğini söyleyebiliriz.⁵⁷

Sadrüşşerîa (ö. 747/1346), Şemsü'l-eimme el-Halvânî'nin (ö. 452/1060) Ebu Yusuf'tan (ö. 182/798) namaz kılan kimsenin yüzünü ve abdest azalarını ıslatması halinde su azalar üzerine akmasa dahi yeterli olacağını ifade eden rivayete dayanarak kulak ile favori arasında kalan beyaz yerin ıslatılmasının yeterli olduğunu suyu o bölgeye akıtmanın gerekli olmayacağını ifade ettiğini söylemektedir. Ahîzâde, kulak ile favori arasında kalan beyaz yerin abdest organlarından olduğunu kabul edenlere göre ıslatmanın yeterli olmadığını; abdest organlarından biri olarak kabul etmeyen Ebu Yusuf'a göre ise bu bölgeyi ıslatmanın gerekli olmadığını söyleyerek, Şemsü'l-eimme el-Halvânî'ye nispet edilen bu görüşünün gerekçesini sorgulamaktadır. Ahîzâde, el-Halvânî'nin müçtehitlerden olduğunu dolayısıyla kulak ile favori arasında kalan beyaz yeri abdest organlarından kabul edip o bölgenin ıslatılmasının yeterli olduğu görüşünü tercih ederek el-Halvânî'nin, hem Ebu Hanîfe (ö. 150/767) ve İmam Muhammed'e (ö. 189/805) hem de Ebu Yusuf'a muvafakat ettiğini söylemektedir.⁵⁸ Bu açıklamaya itiraz edilip müçtehit bir başka bir müçtehidi taklid etmesi caiz olmaz denilecek olursa buna iki yönden cevap verilebileceğini söylemektedir. Birincisi bu itirazı kabul etmeyerek, Ebu Hanîfe'den gelen bir rivayete göre bir müçtehidin kendinden daha bilgili müçtehidi taklidi caizdir.⁵⁹ İkincisi bu itirazı kabul ederek, bir müçtehidin diğer bir müçtehidi taklid etmesinin caiz olmaması ancak Şafîî (ö. 204/820), Malik (ö. 179/795) gibi mutlak müçtehitler hakkındadır. Dolayısıyla Şemsü'l-eimme el-Halvânî mutlak müçtehit olmadığından kendinden daha bilgili olan müçtehitleri taklid etmesi caizdir. Ahîzâde, bu görüşlerde hocası Molla Hüsrev'den (ö. 885/1480) istifade ettiğini söylemektedir.⁶⁰

⁵⁴ İltifât, bir ifadede sözün yönünü birdenbire değiştirerek üslûp farklılığı meydana getirme anlamında edebî sanattır. İsmail Durmuş, "İltifât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/152-153.

⁵⁵ Ebü'l-Berekât Hafîzüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Müstesfâ fi şerhi'n-Nâfi'* (thk. Hasan Özer, Muhammed Caba, İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 2017/1438),

⁵⁶ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 3b.

⁵⁷ Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Misrî, *el-İnâye şerhu'l-Hidâye*, (Beyrut: Daru'l-fikr ts.), 1/13; Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, 1/145.

⁵⁸ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 5a.

⁵⁹ Ebü Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl* nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî, (Küveyt: 1414/1994), 3/362.

⁶⁰ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 5a.

Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) *Şerhu'l-Vikâye'* de ilâ harfi ceri ile ilgili nahiv alimlerinin dört görüşünün bulunduğunu söylemektedir.⁶¹ Ahîzâde, Sadrüşşerîa'nın *et-Tavzih* adlı usul eserinde de bu dört görüşü zikrettiğini ancak Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından birkaç yönden eleştirildiğini söyleyerek Teftâzânî'nin *Telvîh* adlı eserinden bu eleştirileri aktarmaktadır.⁶²

Ahîzâde, Ebu'l-Berakât en-Nesefî (ö. 710/1310), Alâuddin es-Semerkindî (ö. 539/1144), Hâherzâde (ö. 483/1090) ve Sadrüşşehîd'in (ö. 536/1141) ağzı ve burnu yıkamada mübalağa etmenin sünnet olmasını söylemelerine eleştiride bulunup aynı delilden hareketle gusülde mübalağanın farz olması gerektiğini ve guslün farzının dört olmasının lazım geleceğini halbuki bütün muteber metinlerde guslün farzının üç olduğunu ifade etmektedir.⁶³

Ahîzâde garîbu'l-hadisten de istifade ederek hadis-i şerifte geçen "teraccül" kelimesinin tarakla saç taramak manasına geldiğini, ayaktan mesti çıkarma manasına geldiğini söylemenin vehimden ibaret olduğunu ifade etmektedir.⁶⁴

Ahîzâde, namazda kahkaha atmanın abdesti bozma konusunda şarihin ibaresine eleştiride bulunmakta ve daha kısa ve daha güzel nasıl ifade edeceği noktasında açıklama da yapmaktadır.⁶⁵ Öte yandan namazda kahkaha atmanın ister unutarak olsun ister kasten ister gülen kimsenin dişleri görünsün ister görünmesin abdesti bozacağını, teyemmümün de bu hükümde olduğunu söyler. Ancak kahkaha ile gülmenin guslü bozmayacağını ilave eder. Hal böyle olmasına rağmen Ahîzâde, bu hususla alakalı olarak bazı fakihler nazarında guslün değil ama gusül esnasında alınan namaz abdestinin bozulacağını ve yeniden abdest almadan o kimsenin namaz kılamayacağını, bazılarının göre ise bu durumda abdest azalarının taharetinin de bozulmayacağını nakleder. O abdest-gusül ilişkisi bağlamında bütün bu detayları zikrederek şerhe katkıda bulunur.⁶⁶ Ahîzâde'nin kaynak belirtmeden verdiği bu bilgilerin Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Hidâye* şerhi olan *el-Binâye* adlı eserinde bulunduğunu görmekteyiz.⁶⁷

⁶¹ Sadrüşşerîa, *Şerhu'l-Vikâye*, 1/8.

⁶² Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 5a, 5b; Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-buhârî Sadrüşşerîa, *Tavzih (Telvîh Şerhu't-Tavzih* ile), thk. Zekerîya Ümeyrat, 1.Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts), 1/221-222; Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî, *Telvîh Şerhu't-Tavzih*, thk. Zekerîya Ümeyrat, 1.Baskı, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts), 1/222.

⁶³ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 8b.

⁶⁴ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 10b.

⁶⁵ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 14b.

⁶⁶ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 14b.

⁶⁷ Bedreddin el-Aynî, *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*, 1/296.

4.7.4. *Zahîratü'l-ukbâ* Üzerine Yapılan Çalışmalar

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Ahîzâde'nin eseri üzerine Gulâm Sinân (ö. 912/1506) tarafından tenkit amaçlı yazılan bir çalışma bulunmaktadır.⁶⁸

Sinâneddin Yûsuf Gulâm, Sultan Bayezid dönemi alimlerinden Sahn-ı semân müderrislerinden birisi olup Sultan Murad Han'ın vezirlerinden birinin kölesidir.⁶⁹ Sinâneddin Yûsuf Gulâm'ın çalışmamızda değerlendireceğimiz eseri ise *Zahîratü'l-ukbâ* üzerine yapmış olduğu çalışmadır.

Gulâm Sinan, eserin mukaddimesinde, kitap yazan kişilerin çoğunluğunu ilimde derinlik sahibi olmayan ve değersiz öğretim metotlarını kullanan kimseler olarak görünce, kendisinin bir kitap yazma işi üzerinde iyiden iyiye düşündüğünü belirtmektedir. Bu noktada Ahîzâde'nin de kitap yazma işinde ısrarcı olan bu kimselerden olduğunu ifade ederek hâşiyesine atıfta bulunmakta ve daha önce aralarındaki samimiyeti ve sonra bu samimiyetin bozulmasını Hz. Yûsuf kıssasına telmihte bulunarak anlatmaktadır.

Gulâm Sinan Ahîzâde'nin kendisine ihanet ettiğini ve hatta Hz. Yûsuf'a kardeşlerinin beslemiş olduğu kin ve nefreti kendisine beslediğini ve bunun neticesinde kendisini kuyunun dibine atma derecesine kadar geldiğini dile getirmektedir. Durum böyleyken Gulâm Sinan, Ahîzâde'ye olan sevgisinin azaldığını ve herkesin görebileceği şekilde onun gömleğini arkadan yırttığını ve hâşiyesinde gördüğü karmaşık ve gerçek dışı rüyaları gerçek anlamlarını ortaya çıkarırcasına yorumladığını dile getirmektedir.

Gulâm Sinan, Ahîzâde ile arasında olan ilişkiyi dile getirdikten sonra hâşiyesini eleştirmek için bir eser yazmaya kalkışmasının sebeplerini birkaç sözle açıklamaktadır. Şöyle ki zamanın âlimlerinin, kitapları okuyup anlamadan kopyalayıp ve daha sonra kütüphanelerine koyduklarını, dolayısıyla bu hâşiye konusunda da aynı adetin meydana gelmesinden dolayı özellikle ilme yeni başlayan öğrencilere hayırdan çok şer etkisi yapmasından korktuğunu; ikinci sebep olarak, hâşiyede yer alan bu yanıtlara cevap verilmemesinin ona göre Osmanlı Saltanatı için bir ayıp ve bu eşsiz millet için bir noksanlık olduğunu ifade etmektedir. Çünkü böyle bir şey bu memleketin böyle bariz hatalara cevap verecek âlim ve fâzıl kimselerden yoksun olduğunu, sanki onların ruhsuz cesetlerden ibaret olduğunu göstermektedir.

⁶⁸ Şükrü Özen, "Sahn-ı Semân'da Bir Atışma: Gulâm (Köle) Sinan'ın Mektubu", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, 38 (2011), 161-192.

⁶⁹ Taşköprüzâde, *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye*, 167-168; Kâtip Çelebî, *Süllemü'l-vusûl*, 3/441.

Üçüncü bir sebep olarak ise eski dostu Ahîzâde ile artık aralarında bir dostluğun bulunmadığını ifade etmektedir.⁷⁰

Gulâm Sinan, eserin kenar kayıtlarında yazdığı bir notta ise bu çalışmayı yapmadaki amacının kitap yazarları sınıfına girmek olmadığını asıl amacının kitap yazmaya kalkışan Ahîzâde'nin bu işe yetkin bir kimse olmadığını ortaya koymaktır.⁷¹

Gulâm Sinan, risalesinin bu bölümünde eleştiriye daha da artırarak Ahîzâde'nin dokumacılık dışında bütün sanatlarda yetersiz ve beceriksiz olduğunu, bunun yanında muhatap alınıp da kınanmaya değmez ve özellikle fıkıh gibi büyük bir alanda kitap yazacak kadar şerefli biri olmadığından eser yazmasına kısıtlama getirilmesi gerektiğini söyler. Bütün bunlara rağmen "oda kimdir ki kitabını inceleyip gerekli eleştirileri yapayım" demediğini kitabın halini gösterme kabilinden küçük bir bölümünü eleştiriye tabi tuttuğunu, geri kalan kısmının ise buna kıyas edilmesi gerektiğini söylemektedir. Kitabın tamamını eleştiriye tabi tutmamasının diğer bir gerekçesini risalenin sonun da "Kitabını tamamlasaydı bu üslup üzere tezyif ederdim. Ancak en iyisi sözü kısa tutmaktır. Zira her iki tarafça da buradan çıkarılması gereken malum olmuştur." sözüyle dile getirmektedir.⁷² Bu ifadeden anlaşılıyor ki Ahîzâde, haşiyesini tamamlama aşamasında bu tenkitlere maruz kalmıştır.

Gulâm Sinan'ın yazdığı bu risale incelendiği zaman, eleştiriye tabi tutulan kısmın eserin mukaddimesi ile tahâret ve nikah bölümlerinin baş tarafları olduğu görülecektir. Sinan bu durumun gerekçesini sayfa kenarına aldığı dikkat çekici ve bir o kadar da ilginç olan şu cümlelerle açıklamaktadır: "Zikredilen diğer görüşlerini eleştirmeyi nikâh bölümüne bıraktım. Çünkü hâşiye yazarı benim kastımı duyunca kitabının nüshalarını topladı. Öyle ki onun bir izini bulamadım ve bir tozunu da göremedim. Nihâyet Yüce Allah şeriatını tahriften korumak için içindekileri göstermek üzere bana onun hâşiyesinin nikâh bölümünden üç varak ihsân etti."⁷³ Bu ifadelerden hareketle Ahîzâde'nin, Gulâm Sinan'ın kendisine yaptığı eleştiriye duyunca eserin neşredilmesini iki yıl daha beklettiği anlaşılmaktadır. Çünkü Gulâm Sinan'ın *Zahîratü'l-ukbâ* mukaddimesinden yaptığı alıntıda Ahîzâde'nin eserini sekiz yılda tamamladığı ifade edildiği halde⁷⁴ eserin günümüze gelen nüshalarında söz konusu süre "on yıla yakın" olarak zikredilmektedir.⁷⁵

⁷⁰ Sinanüddin Yûsuf Gulâm, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbî, no. 2052), 89b-90b.

⁷¹ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 90b.

⁷² Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 111b.

⁷³ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 100b.

⁷⁴ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 93b.-94a.

⁷⁵ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 1a., 294a.

Gulâm Sinan, *Zahîratü'l-ukbâ*'da çokça gramer hatası olduğunu ve maksadın anlaşılacak kadar anlam düşüklüğünün bulunduğunu ifade etmektedir. Bunu yaparken de kendi alaycı ve aşırı tenkitçi üslubunu devam ettirerek: "Sadrüşşerîa'nın bâplarını inceleme yolunda üstatlara ve uzmanlara müracaat ederek çaba sarf eden ve eserin lafızlarındaki problemleri halletme ve manâlarının açıklanması konusunda bazı kimselerce anlaşılmayan noktalarına muttali olduğunu iddia eden birinin "Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa" kelimelerinin i'râbını yapmasının şaşılacak bir durum olduğunu söylemektedir. Zira bu hususun bir günde veya günün bir bölümünde *el-Avâmil*'i ezberlemeye çalışan her çocuğun bilebileceği açıklıkta olduğunu söyleyerek Ahîzâde'yi eleştirmektedir. Sinan'a göre Ahîzâde'nin yaptığı şey me'ânî ilminde de ifade edilen "Lazimu faideti'l-haber" kabilinden yani muhataba yeni bilgi öğretmek değil, bilinenleri tekrar etmekten ibarettir.⁷⁶

Zahîratü'l-ukbâ'nın eski alimlerin yazmış olduğu kitaplardan çok daha düşük derecede olduğunu, ibaresinde mananın anlaşılmasını zorlaştıracak derecede kapalılığın bulunduğunu dile getiren Gulâm Sinan, kitap hakkında "kulakları tırmalayan aptalca ibâreler ve insan tabiatının ürktüğü uçuk istiârelerle geçmiş ulemânın (kudemâ) tabirleri değiştirilmiş ve fukahânın incelemeleri tahrif edilmiştir" denilmesini uygun bulmuştur.⁷⁷

Risalede yaptığımız incelemeden hareketle Gulâm Sinan'ın, doğru bildiğini savunurken karşı görüş sahibini ağır ifadelerle eleştirmekten geri durmayan bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu davranıştan kendisi ile araları açık olan Ahîzâde'nin yanısıra başka alimlerin de nasiplendiği görülmektedir. Örnek olarak Sinânüddin Yûsuf, abdestte tertibin farz olduğunu söyleyen İmam Şâfiî'nin delilinin birçok alim tarafından yanlış yorumlandığı ve bu alimlerin kendi görüşlerini zayıf delillerle destekledikleri fakat kendi verdiği bilginin dikkate alınması gerektiğini dile getirmektedir.⁷⁸

Gulâm Sinan, Ahîzâde'nin diğer kaynaklardan yapmış olduğu alıntılarda da fahiş hatalara düştüğünü ve iftira edercesine yanlış bilgiler verdiğini söylemektedir. Buna dair örneklerden bir tanesine "kitâbu'n-nikâh" bölümünde yer vermektedir. Şöyle ki mut'a nikahının anlatıldığı bölümde Ekmeleddin el-Bâbertî'nin "Mut'a nikahında müddetin tayini gerekmez" dediğini dile getiren muhaşşîye ağır eleştiride bulunarak Ekmel'in ibaredeki amacının bu olmadığını, böyle bir anlayışın vehim olduğunu ve bunun da ancak ilimde kemale ermeyen kişilerden meydana gelebileceğini ifade etmektedir. Buna dair bir diğer örnek ise velâyet konusunda İmam Muhammed'den bir görüşü yanlış aktarması ile ilgili olarak "Böylesi ancak bir

⁷⁶ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 94a.,b.-102b., 111a.

⁷⁷ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 95b.

⁷⁸ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 100b.

bunaktan sadır olacak fâhiş bir hatadır.” diyerek Ahîzâde’yi eleştirmektedir.⁷⁹ Yaptığımız inceleme sonucunda Gulâm Sinân’ın eleştirisinde haklı olduğunu ancak bu tarzda yanlışlara bu dozda eleştiride bulunmanın ilmi olmayacağını düşünmekteyiz.

Ahîzâde’nin bir fıkıh kitabı yazmasına rağmen fukahânın ıstılahına bile vakıf olmadığını ileri süren Gulâm Sinân, buna dair zikretmiş olduğu bir örnekte “Bunun gibi garip ve hayret verici olan sözler bir beşer sözü olamaz. Belki cinlerin sözleri veya hayvanların sesleri olsa gerek. Çünkü beşerin sözü böyle şer ifadelerinden beridir.” gibi ağır ifadelerle Ahîzâde’yi eleştirmektedir.⁸⁰

4.7.5. Zahîratü'l-ukbâ'nın Kaynakları

Ahîzâde eserini meydana getirirken fıkıh, fetvâ, fıkıh usûlü, tefsir, hadis, lügat, nahiv ve astronomi alanında olmak üzere tespit edebildiğimiz kadarıyla toplamda yüz otuz iki kaynaktan istifade etmiştir. Bu kaynakları alanlarına ayırarak eserde geçtiği sıra üzere şu şekilde sıralayabiliriz:

Fıkıh Kaynakları: *Muhît/el-Muhîtü'l-Burhânî, el-Kifâye fi şerhi'l-Hidâye, Mi'racü'd-dirâye ilâ şerhi'l-Hidâye, el-Înâye Şerhu'l-Hidâye, el-Müstasfâ fi şerhi'n-Nâfi', Gâyetü'l-beyân ve nâdiretü'l-akrân, el-Hidâye, Mebsûtu Şemsi'l-eimme el-Halvânî, Bedâ'î'u's-sanâ'î' fi tertîbi'ş-şerâ'î', Kenzü'd-dekâ'ik, ez-Ziyâdât, el-Câmi'u'l-kebir, el-Müctebâ şerhu Muhtasari'l-Kudûrî, et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-işârât, Tebyînü'l-Hakâik, el-Câmi'u's-sagîr, el-Îzâh fi şerhi't-Tecrîd, el-Kâfi fi Şerhi'l-Vâfi, el-Asl, Nihâyetü'l-kifâye fi-dirâyeti'l-Hidâye, Gâyetü's-Serûcî, el-Muhtasar/Muhtasaru'l-Kudûrî, Tuhfetü'l-fukahâ, el-Mebsût, el-Esrâr fi'l-usûl ve'l-fürû' el-Esrâr fi'l-fürû', el-Fetâvâ't-Tatarhâniyye/Zâdu'l-müsafir fi'l-furu', en-Nihâye fi şerhi'l-Hidâye, Uyûnü'l-mesâ'il, el-Yenâbi' fi ma'rifeti'l-usûl ve't-tefâri', el-Müfîd ve'l-mezîd/ Şerhu't-Tecrîd, Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn, el-Vecîz, Fethu'l-azîz fi Şerhi'l-Vecîz/eş-Şerhu'l-kebir, el-Muhît/el-Muhîtu's-şemsi, el-Emâlî/ Emâlî Kâdîhan, Şerhu'l-Hidâye, Dürerü'l-bihâr fi'l-mezâhibi'l-erba'ati'l-ahyâr, Şerhu'l-Buhârî/ Gurerü'l-ezkâr fi şerhi Düreri'l-bihâr, el-Kevesciyye/el-İstiğnâ/el-İstifâ, Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî/Şerhu'l-Akta', Manzûmetü'n-Nesefî fi'l-hilâf, Şerhu Mecma'i'l-bahreyn, Şerhu Muhtasari't-Tahâvî, ez-Zahîre, Şerhu'n-Nukâye, Dürerü'l-hükkâm, es-Siyer, el-İhtiyâr li-ta'lîli'l-Muhtâr, el-Hülâsâ, el-Mebsût/Mebsûtu Şeyhi'l-İslâm, Muhtelefü'r-rivâye, Müşkilâtü'l-Kudûrî, Kitâbü'l-Mücerred, Şerhu'l-Ferâ'izi's-Sirâciyye, Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr, Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr, Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr, Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr, Kifâyetü'l-müntehâ, Emâlî'l-Îmâm Ebî Yûsuf, Şerhu Manzûmeti'l-ferâ'iz/Şerhu Câmi'i'd-dürer, el-Muhtasar/Muhtasaru't-Tahâvî, el-Muhtasar/Muhtasaru'l-Kerhî, Ahkâmü'l-vakf, Câmiu'l-fusûleyn, el-Câmiu'l-kebir, Hakâ'iku'l-Manzûme, Şerhu'l-Câmi'i's-sagîr, Şerhu'l-Kenz,*

⁷⁹ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 108b.

⁸⁰ Gulâm Sinan, *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*, 107b.

Fusûlü'l-İmâdî/el-Fusûlü'l-İmâdiyye, Tevfiku'l-inâye fî Şerhi'l-Vikâye/et-Tevfik Şerhu'l-Vikâye, el-Musaffâ/Şerhu'l-Manzûmeti'n-Nesefiyye, el-Müntekâ, et-Tecrîd/Tecrîdü'l-Kudûri, Mebsûtu Ebî'l-Yüsr.

Fetvâ Kaynakları: *el-Fetâva'z-Zahîriyye, Tetimmetü'l-fetâvâ, Hulâsatü'l-fetâvâ, Mecmû'u'n-nevâzil ve'l-havâdis ve'l-vâkı'ât, el-Fetâva'l-Hâniyye/el-Hâniyye, el-Mültekât fî'l-fetâva'l-hanefiyye, Kunyetü'l-Münye li-tetmîmi'l-gunye/Kunyetü'l-Münye alâ mezhebi Ebî Hanîfe, el-Fetâva'l-Bezzâziyye/ Hulâsatü'l-Bezzâziyye, Câmi'u/Cevâmi'u'l-fikh, Mecma'u'l-Fetâvâ, Münyetü'l-müftî fî fûrûi'l-Hanefiyye.*

Fıkıh Usûlü Kaynakları: *et-Tavzîh fî halli gavâmizi't-Tenkîh, et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh, Usûlü'l-Pezdevî/Kenzü'l-vüsûl ilâ ma'rifeti'l-usûl, Keşfü'l-esrâr fî şerhi Usûli'l-Pezdevî, Takvîmü'l-edille, Mîzânü'l-usûl fî netâ'ici'l-ukûl, Hâşiye ale't-Telvîh, et-Tahkîk, et-Tebyîn, el-Menâr/Menârü'l-envâr, Şerhu'l-Menâr/Keşfü'l-esrâr.*

Tefsir Kaynakları: *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl, el-Keşşâf an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl, Hâşiye ale'l-Keşşâf (Şerhu'l-Keşşâf), et-Teyisîr fî't-tefsîr, Mefâtihu'l-gayb / et-Tefsîrü'l-kebîr, Te'vîlâtü Ehli's-sünne, Me'âlimü't-tenzîl.*

Hadis Kaynakları: *Sahîhayn, el-Muvatta, eş-Şifâ bi-ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ, es-Seyfü'l-meslûl alâ men sebbe'r-Resûl, er-Risâletü'l-mugniye fi's-sükât ve lüzûmi'l-büyût, Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye min sıhâhi'l-ahbâri'l-Mustafaviyye, Emâlî Ebî Mûsâ.*

Kelâm Kaynakları: *el-Makâsîd, Şerhu'l-Makâsîd, el-Mevâkıf fî ilmi'l-kelâm, el-Milel ve'n-Nihal.*

Lügat ve Nahiv Kaynakları: *Tâcü'l-luga/es-Sihâh, el-Mugrib fî tertîbi'l-Mu'rib, el-Kâmûsü'l-muhîl, el-Mufassal fi'n-nahv, el-Cemhere fi'l-luga / Cemheretü'l-luga, Düstûru'l-luga/ed-Düstûr, el-Müntehab, Dîvânü'l-edeb, Şerhu Miftâhi'l-ulûm, Muhtasaru'l-Cevherî/Muhtârü's-Sihâh, Kitâbü'l-Ayn, Esâsü'l-belâga, Mukaddimetü'l-edeb.*

Astronomi Kaynakları: *Çağmînî/el-Mülahas fi'l-hey'e, Şerhu't-Tezkire/Şerhu Tezkireti'n-Nasîriyye/Tavzîhu't-Tezkire.*

4.7.6. Zahîratü'l-ukbâ'nın Hanefî Fıkıh Literatüründeki Yeri

Bu başlık altında *Zahîratü'l-ukbâ'*ya atıfta bulunan fakihler ve bu fakihlerin eserlerinden bahsedilerek eserin Hanefî fıkıh literatüründeki yeri tespit edilmeye çalışılacaktır.

1. *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*

Eser, Şeyhîzâde Abdurrahman'ın (ö. 1078/1667) İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'ye (ö. 956/1549) ait *Mülteka'l-ebhur* adlı kitabın şerhi olup şârihin lakabına nisbetle Dâmâd ismiyle tanınmıştır.⁸¹

Şeyhîzâde, eserinin yedi yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁸²

2. *ed-Dürri'l-muhtâr*

Alâüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Haskefî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1088/1677) eseridir. Eser, Şemseddin Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî'nin (ö. 1004/1595) fıkha dair *Tenvîrü'l-ebşâr* adlı eserinin şerhidir.⁸³

Haskefî, eserinin dokuz yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁸⁴

3. *Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahrî'r-râ'ik*

İbn Âbidîn Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1252/1836) eseridir. Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin (ö. 710/1310) fıkha dair *Kenzü'd-dekâ'ik* adlı eserine Zeynüddin İbn Nüceym'in (ö. 970/1563) *el-Bahrü'r-râ'ik* adıyla yazdığı şerhin haşiyesidir.

İbn Âbidîn, bu eserinin dört yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁸⁵

4. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*

Timurtaşî'nin (ö. 1004/1596) Hanefî fıkha dair *Tenvîrü'l-ebşâr* adlı eserine Alâeddin el-Haskefî'nin (ö. 1088/1677) *ed-Dürri'l-muhtâr* adıyla yaptığı şerhe İbn Âbidîn'nin (ö. 1252/1836) yazdığı haşiyedir.⁸⁶

İbn Âbidîn, bu eserinin takriben sekiz yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁸⁷

⁸¹ Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, 2/1815, ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/332; Tahsin Özcan, "Şeyhîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/86.

⁸² Şeyhîzâde Abdurrahman, *Mecma'u'l-enhur fî şerhi Mülteka'l-ebhur*, 1/23, 28, 611; 2/124, 555, 637, 722.

⁸³ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/284; Ahmet Özel, "Haskefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/387-388.

⁸⁴ el-Haskefî, İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*, (Beyrut: Daru'l-fikr, 1421/1992), 1/25, 2/383, 3/152, 4/220, 5/86, 685, 6/256, 672.

⁸⁵ Zeynüddin İbn Nüceym, İbn Âbidîn, *Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahrî'r-râ'ik*, (Kahire: el-Matbaatü'l-İlmiyye, ts), 1/35, 2/393, 6/93, 7/207.

⁸⁶ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/42; Ahmet Özel, "İbn Âbidîn, Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/292-293.

⁸⁷ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 1/25, 1/137, 1/270, 1/312, 4/449, 4/594, 5/685, 6/296.

5. *el-Lübâb fî şerhi'l-Kitâb*

Abdülğanî b. Tâlib b. Hammâde el-Meydânî el-Guneymî ed-Dımaşkî'nin (ö. 1298/1881) Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *el-Muhtasar*'ı üzerine yazmış olduğu şerhtir.⁸⁸

el-Meydânî, eserinin üç yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁸⁹

6. *es-Sî'âye fî keşfi mâ fî Şerhi'l-Vikâye*

Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî el-Leknevî'nin (1848-1886) Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'si üzerine yaptığı bir çalışmadır.⁹⁰

Abdülhay el-Leknevî, bu eserinin takriben on sekiz yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁹¹

7. *Umdetü'r-ri'âye fî halli Şerhi'l-Vikâye*

Abdülhay el-Leknevî'nin (1848-1886) Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'si üzerine yaptığı bir diğer çalışmadır.⁹² Müellif, bu çalışmayı Kitabü'l-bey' a kadar yapmış eseri tamamlayamamıştır.

Abdülhay el-Leknevî, bu eserinin on yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁹³

8. *Zübdetü'n-nihâye li Umdeti'r-ri'âye*

Abdülhamîd b. Abdilhalîm b. Bahri'l-ulûm Abdülalî Muhammed el-Ensârî el-Leknevî'nin (ö.1353/1934) Kitabü'l-bey'den Kitabü'l-Mükâteb'e kadar olan *Umdetü'r-ri'âye*'ye olan tekmlisidir.⁹⁴ Abdülhamîd el-Leknevî, bu eserinin beş yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁹⁵

⁸⁸ ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/33; Davut Yaylalı, "Meydânî, Abdülğanî b. Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/500-501.

⁸⁹ Abdülğanî el-Meydânî, *el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb*, nşr. Muhammed Muhyîddîn Abdulhamîd, (Beyrût: el-Mektebetü'l-İlmiyye), 2/15, 3/227, 4/92.

⁹⁰ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 2/385; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 11/235; İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/133-136.

⁹¹ el-Leknevî, *es-Sî'âye fî keşfi mâ fî Şerhi'l-Vikâye*, 1/27, 28, 130, 138, 168, 173, 241, 383, 409, 412, 422, 423, 462, 580, 581, 585, 605, 693.

⁹² Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Ârifin*, 2/385; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, 11/235; İbrahim Hatiboğlu, "Leknevî", 27/133-136.

⁹³ Abdülhay el-Leknevî, *Umdetü'r-ri'âye fî halli şerhi'l-Vikâye*, thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac, (Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1440/2019), 1/114, 229, 238, 249, 312, 395, 424, 456, 525, 4/482.

⁹⁴ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*, (Beyrût: Daru ibn Hazm, 1420/1999), 8/1267.

⁹⁵ Abdülhamîd el-Leknevî, *Zübdetü'n-nihâye li Umdeti'r-ri'âye*, thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac, (Beyrût: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, (1440/2019), 5/8, 30, 96, 99, 512.

9. *Hüsnü'd-dirâye li evâhiri Şerhi'l-Vikâye*

Abdülazîz b. Abdirrahîm el-Leknevî'nin (ö. 1358/1939) Kitabü'l Mükâteb'den eserin sonuna kadar *Umdetü'r-riâyê'*ye olan tekmilesidir.⁹⁶

Abdülazîz el-Leknevî, bu eserinin takriben iki yüz altmış sekiz yerinde Ahîzâde ve eserine atıfta bulunmaktadır.⁹⁷

4.7.7. *Zahîratü'l-ukbâ'*daki Mezhep İçi Tercihler

Ahîzâde'nin *Şerhu'l-Vikâye* üzerine yapmış olduğu çalışmada, şârihin mezhep içi görüşlerde eksik bıraktığı yerleri tamamladığını, yanlış anlamalara yol açacak yerleri tashih ettiğini, delil zikretmediği yerlerde konuların delillerini zikrettiğini, mezhep içi tercihlere ve bu tercihlerin sebeplerine değindiğine, ilave olarak da yer yer diğer mezheplere atıfta bulunduğu görülür. Aşağıda bununla ilgili bazı örnekler verilmiştir:

1. Ahîzâde, İmam Muhammed'in (ö. 189/805) abdestte başı mesh etme konusunda mesh aleti olan eli dikkate alarak üç parmakla başa mesh etmenin farz olduğunu söylediğini ancak Ebu Hanife (ö. 150/767) ve Ebu Yusuf'un (ö. 182/798) ise mesh edilen yeri dikkate alarak başın dörtte birinin mesh edilmesinin farz olduğu görüşünde olduklarını aktarmaktadır. Ahîzâde, Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) rivayet edilen hadisin ve Peygamberimizin bir defa bile üç parmakla mesh etmemesinin İmam Muhammed'in aleyhine bir delil olduğunu söyleyerek Şeyhayn'ın görüşünü tercih etmektedir.⁹⁸

2. Abdestte sakalın yıkanması veya mesh edilmesi konusu Hanefî imamlar arasında tartışmalıdır. Ahîzâde, Ebû Hanîfe'ye (ö. 150/767) göre sakalın dörtte birinin mesh edilmesi gerektiğini söyler ve bu görüşü de Hasan b. Ziyad'dan (ö. 204/819) gelen bir rivayete dayandırır. Öte yandan Ahîzâde Bişr b. Gıyâs'a (ö. 218/833)

⁹⁶ Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-havâtir*, 8/1279.

⁹⁷ Abdülazîz b. Abdirrahîm el-Leknevî, *Hüsnü'd-dirâye li evâhiri Şerhi'l-Vikâye*, thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac, (Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, (1440/2019), 7/6, 7, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 26, 28, 29, 31, 32, 34, 36, 37, 39, 46, 48, 52, 54, 55, 57, 59, 67, 68, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 81, 87, 89, 92, 100, 101, 102, 103, 106, 107, 108, 109, 111, 112, 113, 115, 116, 117, 118, 119, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 139, 144, 147, 150, 152, 153, 157, 159, 161, 162, 163, 165, 166, 170, 173, 174, 178, 180, 183, 184, 185, 187, 190, 191, 195, 207, 208, 212, 213, 218, 223, 230, 231, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 248, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 257, 259, 262, 266, 267, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 307, 308, 309, 311, 312, 314, 316, 319, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 329, 332, 333, 334, 335, 340, 341, 342, 343, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 365, 366, 367, 369, 371, 373, 374, 375, 378, 379, 381, 383, 386, 390, 391, 393, 394, 398, 408, 420, 426, 431, 443, 449, 450, 452, 453, 457, 458, 461, 462, 464, 478, 479, 480, 485, 488, 509, 514, 515, 517, 524, 527, 529, 532, 534, 535, 537, 538, 542, 545, 546, 550, 551, 558, 561, 562, 566, 569, 572, 573, 574, 575, 576, 584, 585, 587, 591, 593, 594, 598, 610, 614, 620, 628, 629, 635, 648, 651, 652, 659, 660, 661.

⁹⁸ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ'*, 7b.

dayanarak Ebû Yusuf'a göre (ö. 182/798) abdest alırken *sakalın tamamının mesh edilmesi gerektiğini* ve bu görüşün de Ebû Hanife'ye ait olduğunu söylediğini nakleder. Bir başka rivayete göre ise Ebû Hanife'nin sakalın dörtte birinin yıkanması gerektiğini, Ebû Yusuf'tan gelen bir rivayete göre ise sakalı yıkamanın da mesh etmenin de tamamen düştüğünü aktarmaktadır. Ahîzâde'nin el-esah kaydıyla aktardığı bir diğer rivayete göre Ebu Hanife sakalın zahirine suyun gezdirilmesini yeterli görmektedir.⁹⁹ Ahîzâde bu görüşlerin *Tebyin*'de de bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁰ *Tebyinü'l-Hakâik*'ta sakalın zahirine suyun gezdirilmesi rivayeti İmam Muhammed'den (ö. 189/805) de nakledilmektedir.¹⁰¹

4.7.8. *Zahîratü'l-ukbâ*'da Geçen Diğer Mezhepler ve Âlimler

Ahîzâde *Zahîratü'l-ukbâ*'da Hanefî Mezhebi dışında diğer üç mezhebe de birçok yerde atıfta bulunmaktadır. Bunun yanında Zahirî mezhebine üç, İmâmîyye'ye bir, Mu'tezile'ye üç, Cebriyye'ye de bir yerde atıf yapmaktadır. Ayrıca Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) ve Evzâî (ö. 157/774) gibi birçok alimin görüşlerine yer vermektedir. Ancak Hanefî Mezhebi dışında atıfta bulunduğu mezhep ve alimlerin görüşlerini Hanefî kaynaklarından nakletmekte ve diğer mezheplerin kaynaklarına müracaat etmediği görülmektedir.

Bu kısımda Ahîzâde'nin hâşiyesinde, Hanefî mezhebi dışında atıfta bulunduğu alimlerin görüşlerinden bazı örnekler verilecektir:

1. Başa mesh etmek abdestin farzlarından biridir. Fakat başın ne kadarının mesh edileceği konusunda fakihler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır. Ahîzâde eserinde bu konu ile ilgili İmam Malik (ö. 179/795), İmam Şâfiî (ö. 204/820) ve Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) atıfta bulunmakta ancak görüşleri sahiplerine nispet etmeden bazılarına göre başın tamamının¹⁰², bir kısmına göre bir veya iki kılın mesh edilmesinin yeterli olacağı¹⁰³, bazılarına göre ise başın çoğunluğunun¹⁰⁴ mesh edilmesinin söylendiğini ifade etmektedir.¹⁰⁵

2. Ahîzâde, Sadrüşşerîa'nın "*İmam Malik'e göre abdestte başın tamamının mesh edilmesi farzdır*" ifadesini "*Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) göre de başın tamamının mesh*

⁹⁹ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 7b.

¹⁰⁰ Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*, (Kahire: el-Matbatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1313), 1/3.

¹⁰¹ ez-Zeylaî, *Tebyinü'l-hakâik*, 1/3.

¹⁰² el-Karâfî, *ez-Zehira*, 1/259.

¹⁰³ eş-Şâfiî, *el-Ümm*, 1/41.

¹⁰⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/93.

¹⁰⁵ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 4a.

*edilmesi farzdır*¹⁰⁶ diyerek tamamlamakta ve İmam Malik ve Ahmed b. Hanbel'in bu konuda dayandıkları delili değerlendirmektedir.¹⁰⁷

3. Sadrüşşeriâ, teyemmümde sırayı gözetmenin (tertip) Hanefiler'e göre şart olmadığını söylemektedir.¹⁰⁸ Ahîzâde ise Şafiî ve Ahmed b. Hanbel'e göre teyemmümde abdestte olduğu gibi sırayı gözetmenin farz olduğunu¹⁰⁹, İmam Malik'e göre ise yüzü ve eli ardı ardına mesh etmenin (vilâ) farz olduğunu¹¹⁰ söyleyerek şerhe katkıda bulunmaktadır.¹¹¹ Ancak Hanbelî mezhebinin kaynaklarında Ahmed b. Hanbel'e göre kişi abdestsizlikten dolayı teyemmüm ediyorsa tertip ve muvâlâtın farz, cünüplükten dolayı teyemmüm ediyorsa tertip ve muvâlâtın farz olmadığı ifade edilmektedir.¹¹²

SONUÇ

Bu çalışmada Hanefî fıkıh yazıcılığında hâşiye geleneği içerisinde yer alan hicrî IX. yüzyılın sonu X. yüzyılın başlarında yaşamış, Sultan Fatih ve II. Bayezid devri Hanefî fakihlerinden olan Ahîzade Yusuf b. Cüneyd et-Tokâdî'nin (ö. 905/1500) *Zahîratü'l-ukbâ* adlı eserinin tanıtımı yapılmıştır. Dönemin ilim geleneğinden anlaşıldığına göre âlimler kendilerini buna götüren bir sebep ya da talep olmadıkça müstakil bir eser çalışması yapmamaktadırlar. Onlarda ders okutma ve öğrenci yetiştirme daha ön planda gözükmektedir. Bu alimler genellikle kendilerinden önce yazılan muteber bir kitabı mütalaa yolunu seçmektedirler. Şerh ve hâşiyeler de bu esnada çıkan bir takım zorunluluktan doğmaktadır. *Zahîratü'l-ukbâ* adlı eser bunun tipik bir örneğidir. Ahîzâde'nin gerek eserin mukaddimesinde gerekse hâşiyeleri esnasında kullandığı üslup ve yöneme bakarak bunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Bu çalışmadan hareketle elde ettiğimiz sonuçlar şu şekildedir:

1. Eserin yazılmasındaki temel amaç *Şerhu'l-Vikâye*'nin okuyanlar tarafından daha rahat anlaşılmasını temin etmektir. Bu bağlamda metnin kapalı görülen kısımları izah edilmiş, hükümlerin delilleri ayrıntılı bir şekilde verilmiş ve görebildiğimiz kadarıyla bu noktalarda da müellifimiz amacına ulaşmıştır. Bu açıdan baktığımızda kitabın hâşiye hüviyetinde olmakla birlikte telif bir eserin niteliklerine sahip olduğunu söyleyebiliriz.

¹⁰⁶ el-Karâfî, *ez-Zehira*, 1/259; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 1/93.

¹⁰⁷ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 6b.

¹⁰⁸ Sadrüşşeriâ, *Şerhu'l-Vikâye*, 1/59.

¹⁰⁹ en-Nevevî, *el-Mecmu'*, 2/234; Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-İknâ' an metni'l-İknâ'*, (Beyrut: Daru'l-kutübi'l-ilmîyye, 1982), 1/175.

¹¹⁰ el-Karâfî, *ez-Zehira*, 1/356.

¹¹¹ Ahîzâde, *Zahîratü'l-ukbâ*, 23b.

¹¹² el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-İknâ'*, 1/175.

2. Kitap genel itibariyle derleme bir eserdir. Birçok kaynaktan bilgiler bir araya getirilerek oluşturulmuştur. Ancak mütedâvel bir kitabın hâşiyesi olması sebebiyle çok rağbet görmüştür. Eserin rağbet görmesinin en önemli sebeplerinden biri de *Şerhu'l-Vikâye*'yi izah etme noktasında başarılı olmasıdır. Zira müellifimiz bu ders kitabını uzun yıllar Sahn-ı Semân medreselerinde okuttuğu için eserde gördüğü kapalılık ve eksikleri hâşiyesinde gidermeye çalışmıştır. Bu bağlamda ihtiyaç duyulan birtakım ilaveler içermesi yönüyle *Şerhu'l-Vikâye* okuyan ve okutan fıkıh araştırmacılarının elinde dolaşan bir eser haline gelmiştir.

3. Müellifimiz ilk devir Hanefî kaynaklarından istifade etmekle birlikte sonraki dönem kaynaklardan daha fazla yararlanmış. Eserde *Hidâye* ve *Vikâye* şerhlerinden çok miktarda alıntı yapılmıştır. Ayrıca alıntı yapılan kaynakların çoğunun isminin verilmesi, o devirde yazılan birçok eserde bulunmayan bir özellik olması yönüyle eserin ayrıcalıklı vasıflarından biri olarak zikredilebilir. Fakat Ahîzâde, kitabında Bedreddin el-Aynî'nin (ö. 855/1451) *el-Binâye* isimli *Hidâye* şerhinden tespit ettiğimiz kadarıyla birebir alıntılar yapmasına rağmen, kitabın ve müellifinin adını hiçbir yerde zikretmemiştir. Bu durum, o dönemde Osmanlı Devleti ile Memlûkler arasındaki siyâsî çekişmelerden kaynaklanmış olabilir. Bu hassasiyet sebebiyle bir Osmanlı âlimi olan Ahîzâde'nin Memlûkler'de resmî görev almış Bedreddin el-Aynî ve eserini kitabında zikretmemesi anlaşılabilir bir durumdur.

4. Eserin önemli özelliklerinden biri de şahsî veya mezhebe ait görüş savunulurken aklî ve naklî delillerden yararlanmasıdır. Eserde sadece hükümler verilmekle yetinilmemiş, görüşlerin varsa aklî veya nakli delilleri de getirilmek suretiyle görüşler savunulmuş ve bu şekilde *Şerhu'l-Vikâye* okuyucularına katkı sağlamaya çalışılmıştır. Ahîzâde *Şerhu'l-Vikâye*'de geçen meseleleri izah etmenin yanında delili belirtilmeyen meselenin dayandığı delil ve gerekçeleri de zikretmektedir. Böylelikle eser fıkıh alanında çalışma yapanların fikhî potansiyellerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır.

5. Ahîzâde eserinde pek çok farklı kaynaktan istifade etmiştir. Bunlar sayı bakımından ifade edilecek olursa; eserlerin yetmiş altısı fıkıh, on biri fetvâ, on biri fıkıh usulü, yedisi tefsir, yedisi hadis, dördü kelim, on üçü lügat ve nahiv ikisi ise astronomidir. Ahîzâde bu kaynaklardan doğrudan isim vererek alıntı yapmıştır. Bu bilgiler müellifimizin hâşiyesini çok geniş bir kaynak yelpazesinden istifade ederek kaleme aldığını ve istifade edilen bu kaynaklar dikkate alındığında, kendisinden önceki fıkıh müktesebatını aktarma hususunda büyük bir hizmeti yerine getirdiğini söyleyebiliriz. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla Hanefî kaynaklardan dokuz eserin üç yüz yirmi yedi yerinde Ahîzâde'nin eserine atıfta bulunulmuştur. Buradan hareketle Ahîzâde'nin eserinin Hanefî fıkıh literatüründe kendisinden istifade edilen bir kaynak olduğu değerlendirilebilir.

6. Ahîzâde Hanefî mezhebinin yanı sıra diğer fıkıh mezheplerinin görüşlerine de atıfta bulunmaktadır. Buna göre eser mukayeseli bir fıkıh kitabı niteliğinde görülebilir. Ancak diğer fıkıh mezheplerinden yapılan nakillerde mezheplerin kendi kaynaklarından değil de Hanefî fıkıh kaynaklarından istifade edilmesi eser açısından bir eksiklik olarak görülebilir. Zira asıl olan her mezhebin görüşünün kendi kaynaklarından alınmasıdır. Nitekim Hanefî fıkıh kaynaklarından nakil yapılması sebebiyle diğer mezhepler ile ilgili aktarılan bilgilerde bazen hataya düştüğü görülmektedir.

7. *Şerhu'l-Vikâye* Osmanlı medreselerinde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Ahîzâde'nin esere yazmış olduğu hâşiyesi ise bu ders kitabının daha iyi anlaşılmasını sağlamıştır. Bu bakımdan da kendisi ayrıca Osmanlı fıkıh mirası içerisinde önemli bir yere sahip olmuştur.

8. Müellifimizin eserinin Osmanlı kütüphanelerinde birçok yazma nüshasının bulunması kitaba olan rağbetin göstergesidir. Ancak *Şerhu'l-Vikâye*'nin zamanla Osmanlı medreselerinde müfredattan çıkarılması, tabiatıyla Ahîzâde'nin hâşiyesinin de eskisi gibi revaçta olmamasına sebep olmuştur. Nitekim birçok yazma nüshası bulunan bu kitabın Osmanlı'da matbu' olmaması görüşümüzü desteklemektedir.

9. *Şerhu'l-Vikâye* Hint Alt Kıtası'nda halen ders kitabı olarak okutulmaya devam etmektedir. Bu ihtiyacı karşılamak için Ahîzâde'nin hâşiyesinin o bölgede bir baskısı yapılmıştır. Ancak bu baskı, kullandığı yazı karakteri ve içerisindeki yazım hataları sebebiyle istifadeye çok da elverişli değildir.

KAYNAKÇA

- Abay, Muhammet. “Osmanlı Döneminde Tefsir Haşiyeleri”, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur’ân Tefsirine Hizmetleri*. İstanbul: by. 2012.
- Ahîzâde, Yûsuf b. Cüneyd et-Tokâdî. *Zahîratü'l-ukbâ fi Şerhi sadrişşerâti'l-uzmâ*. Kayseri: Râşid Efendi Ktp., no. 430, 1b-2a.
- Ahmed b. Hanbel. Ebû Abdillâh. *Müsnedü Ahmed b. Hanbel*. 45 cilt. Thk. Şu'ayb Arnâut Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Aynî, Ebu Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed b. Musa. *el-Binâye fi şerhi'l-Hidâye*. Beyrut: Darü'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1420/2000.
- Bâbertî, Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî. *el-Înâye şerhu'l-Hidâye*. 10 cilt. Beyrut: Daru'l-fikr, t.y..
- Bedreddin, Şeyh. *et-Teshîl Şerhu Letâifi'l-işârât*. thk. Mustafa Bülent Dadaş. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 2019.
- Buhûtî, Mansûr b. Yûnus. *Keşşâfü'l-kınâ' an metni'l-İknâ'*. Beyrut: Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, 1982.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-usûl*. 4 cilt. nşr. Uceyl Câsim en-Neşemî. Küveyt: 1414/1994.
- Çelebî, Kâtip. *Süllemü'l-vusûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. nşr. Ekmeleddin İhsanoğlu. İstanbul: Ma'hedü'l-Buhus ve'd-Dirasati'l-Arabiyye, İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi IRCICA, 1442/2010.
- Dânî, Ebû Amr. Osman b. Saîd. *Câmiu'l-beyân fi'l-kırâati's-seb'î'l-meşhûra*. 2 cilt. thk. Mehmet Kemal Atik. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık, 1999/1420.
- Durmuş, İsmail. “İltifât”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22:152-153. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebu'l-Hac, Dr. Salah Muhammed. *Mükaddimetü Müntehe'n-nükâye*. Amman: Müessetü'l-verrak, 2006.
- Engin, Sezai. *Hadis Şerh Geleneğinde Hâşiye ve Talikalar*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Gulâm, Sinanüddin Yûsuf. *Hâşiye alâ Zahîreti'l-ukbâ*. Süleymaniye Ktp.. Bağdatlı Vehbî, no. 2052, 89b-90b.

- Haddâd, Radiyyüddîn Ebû Bekr b. Alî b. Muhammed. *el-Cevheretü'n-neyyira alâ Muhtasari'l-Kudûrî*. Kahire: Matbaatu'l-Hayriyye, 1322.
- Hasenî, Abdülhay. *Nüzhetü'l-havâtır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâzır*. Beyrût: Daru ibn Hazm, 1420/1999.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Leknevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27:133-136. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- İbn Haldun, *Mukaddime*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2018.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b.. *el-Muğnî*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire. t.y.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî el-İskenderî. *Fethu'l-kadir*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y..
- İnalçık, Halil. "Mehmed II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28:395-407. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. "Şerh ve Haşiye Geleneği Kuşatılmadan İslâm'ın Klasik Kaynakları ve İlim Mirası Anlaşılabilir mi?", *Türkiye 4. Dini Yayınlar Kongresi*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.
- Karâfî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân el-Mısrî. *ez-Zehira*. Beyrut: Daru'l-garb el-islâmî, 1994.
- Kâtip Çelebî, Mustafa b. Abdillâh, *Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 2 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 1941.
- Kaya, Eyyüp Said. "Zâhiru'r-Rivâye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44:101-102. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kefevî, Mahmud b. Süleyman. *Ketâibu a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. İstanbul: Mektebetü'l-irşad, 1438/2017.
- Kehhâle, Ömer Rıza. *Mu'cemü'l-müellifin*. 15 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Müsennâ, 1957.
- Leknevî, Abdülazîz b. Abdirrahîm. *Hüsnü'd-dirâye li evâhiri Şerhi'l-Vikâye*. 7 cilt. thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1440/2019.
- Leknevî, Abdülhamîd. *Zübdetü'n-nihâye li Umdeti'r-riâye*. 7 cilt. thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye. 1440/2019. 5/8
- Leknevî, Muhammed Abdülhay Ebu'l-Hasenât. *el-Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*. nşr. M. Bedreddin Ebû Firâs. Kahire: Matbaatü Saadet, 1324/1906.
- Leknevî, Muhammed Abdülhay Ebü'l-Hasenât. *es-Siâye fî keşfi mâ fi Şerhi'l-Vikâye*. nşr: Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac. t.y..

- Leknevî, Muhammed Abdülhay Ebü'l-Hasenât. *Umdetü'r-rîâye fi halli şerhi'l-Vikâye*, 7 cilt. thk. Salah Muhammed Ebü'l-Hac, (Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1440/2019),
- Meydânî, Abdülganî b. Tâlib b. Hammâde el-Guneymî Dımaşkî. *el-Lübâb fi şerhi'l-Kitâb*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: el-Mektebetü'l-ilmîyye. t.y..
- Molla Hüsrev. *Dürerü'l-hükkâm fi şerhi Gureri'l-ahkâm*. 2 cilt. İstanbul: Fazilet Neşriyat, t.y..
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Hâdî Şerhu Tayyibeti'n-neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. Beyrut: Dâru'l-Cil, 1417/1997.
- Nesefî, Ebü'l-Berekat Hafızüddin Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Müstesfâ fi şerhi'n-Nâfi'*. thk. Hasan Özer. Muhammed Caba. İstanbul: Mektebetü'l-İrşad, 1438/2017.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *el-Mecmu' şerhu'l-Mühezzeb*. 20 cilt. Beyrut: Dârü'l-Fikr, t.y..
- Nüceym, Zeynüddin İbn. *İbn Âbidîn. Minhatü'l-hâlik ale'l-Bahri'r-râ'ik*. Kahire: el-Matbaatü'l-İlmiyye, t.y..
- Özcan, Tahsin. "Şeyhîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39:86. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özel, Ahmet. "Haskefî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16:387-388. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özel, Ahmet. "İbn Âbidîn. Muhammed Emîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19:292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Özel, Ahmet. *Hanefî Fıkıh Âlimleri ve Diğer Mezheplerin Meşhurları*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Özel, Ahmet. "Hanefî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16:21-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özen, Şükrü. "Sadrüşşerîa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35:427-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Özen, Şükrü. "Sahn-ı Semân'da Bir Atışma: Gulâm (Köle) Sinan'ın Mektubu". *Osmanlı Araştırmaları Dergisi* 38 (2011): 161-192.
- Paşa, Bağdatlı İsmail. *Hediyetü'l-Ârifîn. Esmâü'l-Müellifîn ve Âsârü'l-Musannifîn*. Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı, 1951.

- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-Buhârî. *Şerhu'l-Vikâye*. 4. Cilt. nşr. Dr. Salah Muhammed Ebu'l-Hac. Amman: Müessesetü'l-verrak, 1427/2006.
- Sadrüşşerîa, Ubeydullâh b. Mes'ûd el-Mahbûbî el-buhârî. *Tavzih Telvîh Şerhu't-Tavzih* ile. thk. Zekeriya Ümeyrat. 1.Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y..
- Şâfiî, Ebu Abdillâh. Muhammed b. İdrîs. *el-Ümm*. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şensoy, Sedat. "Şerh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/555-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Şeyhîzâde, Abdurrahman b. Muhammed, *Mecma'u'l-ehur fi şerhi Mültekâ'l-ebhur*, 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, 1998.
- Taşköprîzâde, Ebü'l-Hayr İsmüddîn Ahmed Efendi. *eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*. Beyrut: Daru'l-kutbi'l-arabî, t.y..
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn el-Herevî el-Horâsânî, *Telvîh Şerhu't-Tavzih*. thk. Zekeriya Ümeyrat. 1.Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, t.y..
- Topuzoğlu, Tefvik Rüştü. "Hâşiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/419-422. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Ünal, Halit. "Ahîzâde Yûsuf Efendi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1:549. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Yaylalı, Davud. "Meydânî. Abdülganî b. Tâlib", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29:500-501. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Zeylâî, Osman b. Ali. *Tebyinü'l-hakâik Şerhu Kenzi'd-dekâik*. 6 cilt. Kahire: el-Matbatü'l-Kübrâ el-Emiriyye, 1313.
- Ziriklî, Hayruddin b. Mahmud b. Muhammed b. Ali b. Faris ed-Dimeşkî. *Kamusu Teracim li Eşheri'r-Ricali ve'n-Nisâi mine'l-Arabi ve'l-Musta'rabîn ve'l-Müsteşrikîn el-A'lâm*. 8 cilt. Beyrut: Daru'l-İlm, 2002.